

ԱՐՑԱԽ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1988, ք. 1-4, էջ 228-273)

ՄԵԾԻՐԱՆՔ - ԿՍԱՊԱՏ

130. Մի է քաջանշան դաւառաց Արցախոյ էր Մեծիրանք կամ Մեծիրանք, կամ Թէ լաւ եւս Մեծարունիք, որ առ հնագոյն նախնիս մեր ոչ յիշատակի, բայց յԱղուանիցն պատմէ է Ձ-թ դարս մերձ ընդ մերձ: Եւ սա ինքն երեւի բնավայր իմաչենիցն զարմի հնոյ: Ունէր սա եւ Կալիփոպոսական Աթոռ հին՝ յանուանի վանս Ս. Յակոբայ, որոյ առաջնորդէր յիշատակին է Ձ դարէ, որպէս տեսցի ընդ հուպ:

Յարեմտից ընդ արեւելս հիւսիսարևմտն տարածանէր դաւառս յաջակողմն Տրտուական գետոյն, յոր մերձ է հարաւոյ կողմանէ դնան գետակք, որոց բերանք անծանօթք: Մի յայնցանէ որ ինձ Թուի անցեալն առ Կապատաւ, կոչէր Ձղալի, եւ սահմանք նորին Կոչին նկարագրութեամբ «Զխաղեան հովիտն Ժ, ասպարիղաձեւ դաշտակն, առ ափն Տրտուական գետոյն, որ է վիճակն Մեծարունեաց»⁵⁸, յորում աչակերտն Մեսրոպայ դադարեցին, եւ նշարքն Թաքուցեալք ի նոցանէ՝ յայտնեցան յէ դարու: Յամին 821 կամ 822 Պարտանցոց ասպատակեալ յԱմարաս՝ եկին եւ այսր «եւ ի Մեծիւրեանց վիճակի ամրացան ի Շիկաքար»⁵⁹, զորս հարեալ քաջին Սահլի Սմբատեան՝

Ժ. Փոքրիկ Թիթիկի մը վրայ, Ալիշան Թողած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Զդարեան ասպարիղաձեւ հովիտ՝ համարեալ եմ գիտապատու գետակին, այլ համանօրէն է Դուրայ գետոյն, հիւսիսային օժանդակի Թաքթառայ, որ ընդ մէջ տրաւ եւ Մոսա լծոնապարու, արդարեւ ասպարիղաձեւ ետեւի: Եւ կիցք գետոյն նոյն Դուրայ եւ Տրտուայ:

58. ԿՂԿՏ., էջ 208:

59. Ամք., էջ 326:

Թափէր զգէրին: Յետ ամաց երեսնից (իբրեւ 853) «անշափուքեան անձրեւաց եղեալ՝ յանկարծագեղ ի Մեծիւրեանց զաւատն հասեալ զնացը հեղեղի, ի Դաստակերտ գիւղ ի կիցս գետոցն, ութ հարիւր վրան խաշնաբաժաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կովկասայ յապուր՝ աւուրցն ամառայնոյ»⁶⁰: Կիցս գետոցն կարծեմ զօժանդակն ինչեանդեպի որ յաջմէն (ի հարաւոյ):

131. Յարեւելից հիւսիսոյ սկիզբն արարեալ տեղագրիս ի Տըրտուական ջրբաժնից, մերձ ի սահմանս գաւառիս ևւ Ճէւանջիւրայ, կան երկու գետք՝ Ուլու-գարաբէկ և Բիւշիւկ-գարաբէկ, այսինքն Մեծ և Փոքր: Ի հարաւոյ փոքուս կայ Կասպատ կամ Գասաբադ բոտ աշխարհադրաց ական մեծ. լեռամբք պատեալ ի հետուստ ևւ այգեօք և ի մօտուստ, վայր դեղեցիկ, ոռոգեալ ի Չղախեան գետոյն, որպէս հաւանիմ. այլ տօթահար յամարանի՝ ի շուրջ լեռանցն շողալոյ: Ունի սաքաչէն եկեղեցի քառասկան ամբարձեալ, շինեալ յամի 1686: Ձիք այժմ ի վիճակիս մեծաչէն քան զսա ևւ քաղմարենակ վայր, վասն որոյ ևւ գլխաւոր նորին շէն, ևւ որպէս կարծեմ՝ աթոռ տեսչի կողմանս:

Ի հարաւոյ սորա են Բիւլ-եաղալիս ևւ երկու շան-եաղալիս գետք: Յարեւելից Բիւլանի, յարեւմտակողմն չնշանակի: շէն: Բիւլ-եաղալիս ըստ աշխարհագրաց՝ Թուի Մոխրաբակս գիւղ, յիշեալ ի Զարախան Սարգսէ, յորում երկուս սաքաչէն եկեղեցիս ասէ լինել, մին՝ յանուն Տիրամօր ևւ միւս՝ յանուն Ինն-Մասանց (?), ևւ հոյակապ ապարանս մի եւս Մէլիք Ալամասլ⁶¹:

132. Յայմ հովտի, որպէս ասացաք ի վերջ ևւ այլուր, ևւ յասպարիդաձեւ դաշտակին, որ վասն շուրջակայ լեռանցն Թուի ասացեալ, դադարեցին աւուրս սակաւս աշակերտք Մեսրոփայայ ի Մեծկունեաց եկեալք: Եւ ի մերձեալ Հոնացն ասպատակի՝ Թաղեալ անդէն զնշխարս յերուսաղէմայ լեռեալս՝ ի բաց մեկնէին, այլ ոչ գերծանէին ի հինիցն. ևւ նահատակեալք ի նոցանէ՝ սրբութիւնքն ծածկեալ մնային ամս իբրեւ 200, մինչեւ յախնութիւն լինէր առ այրն Աստուծոյ Ժարայէլ, ևւ եկեալ լըծ Դաւթայ եպիսկոպոսի վիճակին իւրոյ առ Յովել եպիսկոպոս Մեծիւրեանց կողմանց, յորոյ թեմի էր Չղախ, ուր ուրեմն հաւանեցուցանէին զսա վաթուղիկոսին իսկ յորդորմամբ՝ Երանել ի խնդիր ցուցելոցն ի տեսեան: Արդ, անցեալ նոցա յԼոռասաստակ գաւառէ Մեծիկողմանցն ընդ Տրտու ի Չղախեանս

60. Անդ, էջ 333:

61. Հմտ. ԶԱՎԱԼՆԱՆ ՍԱՐԳԻՍ, Ճամայաբերդութիւն ի Մեծմ Հայաստան, Հտ. Ա., Տփլիս, 1842, էջ 180:

հովիտ, «եկեալ բանարէին ի նշանաւոր պրակին, ի խոնարբերձ տեղաւոր, ի սարաւանդակ վայրի: Անդ կայր մատուռն մի փայտեղէն կազմեալ, եւ խեցեյարկ վերտաւորեալ եւ խաչանիշ զարդու յարմարեալ պարարտալոյզ զորովոցն յօրինեալ դեղեցկութիւն: Արդ, ի լինել համբաւոյն այնմիկ, վաղվաղակի ճեպով ժամանեալ դոմարէին արք պատուականք, քորեպիսկոպոսք, սարկաւարդունք հարիւրաւորաց, դաւառապետք զխաւորք եւ մեծամեծք, զործակալք, բազմութիւնք ժողովրդոց, արանց եւ կանանց, զի մասնաւորեացին ամենեքեան տեսակի սքանչեւեացն Աստուծոյ: ... Եւ ի յնուլ կիտին եօրեւոյ պահոցն, Աբասուն Իսրայէլի առեալ քահ ի ձեռն եւ եղեալ ծունր համօրէն ամենեցուն, դիտել ուղղորդարար ի նկատեալ տեղին հրամայէր անդինքն բահել, զոր նմին զործոյ դասահոյլ մարդկան բազմութիւնն զհողն պոկատուքն իւրեանց ի բաց պեղէին, եւ մեծ ջանքս վաստակարեկ լեալ՝ ոչ կարէին զտեւեալի եւ զխափաքելի դանձն դտանել: Ապա աշուհհետեւ յարեակիրց կողմանէ զփայտաշար յարկն քակեցին, ուր կանգնեալ էր սեղանն մեղսաքաւիչ պատարագի: Տեսուն, անդ անկեալ ի խոյզ եւ ի խնդիր իբրեւ կանգունս փորեցին, ի ներքոյ սեղանոյն, ահա յանկարծակի բուրեալ ի տեղւոյն անտի հոտ անուշից սաստիկ համեղութեամբ եւ առ լցեալ քմազարդ պարպրտութիւն յաւետարար զյոլովիցն քաղցրացուցանէր զճաշակս, որպէս թէ ճշգրտեալ նմանիւր ազնուական հոտն իւր խնկոց եւ ծաղկանց զանազանից, մինչեւ զարմանալ ամենեցուն առ հասարակ: Եւ իբրեւ փորեցին թիզս տասն, զտին կողոպս փրկուս արծաթեղէնս, կապարեաւ կնիք ի վերայ եղեալ, զորմէ տախտակ մի ոսկեծոյլ հաստահեղուս բեւեռեալ, եւ ի նմա դրեալ ասորերէն եւ հայերէն գրով...: Ապա առանձնացեալ եպիսկոպոսացն՝ հանդերձ Իսրայէլեւ եւ պատուաւոր քահանայիւք, բացեալ զկնիք մատանոյն, ի սրբութիւնէ տապանակացն, դառնէին անդ զփրկչական խաչին Քրիստոսի զմասն: Ընթերցեալ զգիր ոսկեծոյլ տախտակին՝ նորուն իսկ արքիտիակոն քորեպիսկոպոսին: Եւ էր գիրն այս, թէ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են: Իսկ զայն աստուածային նշան իբրեւ տեսանէր Մեծարունեաց հայր հովուապետն Յովել, նմանապէս բազմաբեղուն ծաղկէր իւրով սաղարթածաւալ գիտութեամբ, եւ ի բոլոր սրտէ զոհացող զԱստուծոյ լինէր...: Եւ վասնզի իւր նահանգին էր նախապիճակեալ վայրն, ուր կենսատու լոյսն էր ծածկեալ, վասն աշնորիկ ո՛չ որպէս թէ առ ուղեկան ինչ կամ առ յանգաւոր շնորհել յամեղէ անայր, այլ ինքն լինէր իբրեւ ի վերայ իւրոց գանձուց հրամանատրութեան մատակարար. եւ զմի ի տապանակացն առեալ ի պատիւ յինքեանն՝ տանէր յեպիսկոպոսանոցն: Այլ ընդ այն թէպէտ եւ վարկ յոյժ գովաւակ աշոյն Աստուծոյ լինէր... սակայն նորա թոյլ տուեալ առ մի նուագ ըստ իւրում հեղութեանն չլինէր ումեղէ

ամբաստան, այլ առնոյր զմնացեալ տապաւնակն յամակցութեամբ եպիսկոպոսին Դաւթայ, հանդերձ քորեպիսկոպոսաւջող եւ երիցախումբ պաշտօնէիւք Տեառն եւ ամենայն ժողովրդօք, տանէին ի տեղի բնակութեան իւրոյ, սաղմոսիւք եւ ւարհնութեամբ, ուղարկեալ հանդուցանէին զսրբութիւն Տեառն, լապտերովք լուցելովք եւ մոմեղիւնօք վառելովք ի Գլխոյ վանաց սուրբ երեւցեցաւն»⁶²։ Եւ ապա գրէին զիրացն եղելոց առ կաթողիկոսն, եւ ի նամակին՝ վասն կողովոցն զիրակալ, զորմէ տակտակ մի ձոյլ ոսկի»⁶³։ Եւ յետ տանելոյ զնոսին ի տես կաթողիկոսին եւ Մեծին Զուանչէրի, Իսրայէլ զիւր մասն տանէր ի Գլխոյ վանս եւ Յովէլ զիւրն ի Ս. Յակոբայ վանս։

133. Ի հարաւոյ Զդախայ միւս եւս ձորահովիտ է ընդ մէջ Թաւրթառ եւ իյաչեն գետոց, Գապարտը կամ Ղաքարքու, առ որով եւ գետնն հոմանուն յարեւելակողմն, իսկ յարեւմտակողմն՝ Գազամնիլ եւ Քէլամի։ Ի հովտին իյաչենագետոյ, ի հարաւային արեւելեան ծայր վիճակիս, յաջմէ գետոյն կան Բարալիս գիւղ, ի բարձրաւանդակի բերին, եւ ի հարաւոյ նորա Տաշ-պաշ։ Վերագոյն յարեւմտակողմն Եալուա։ Յարեւմտից հիւսիսոյ սորա եւ յայնկոյս գետոյն յահեկէ՝ Ալսմաբը գիւղ։ Ընդ մէջ երկոցուն սորա են վերոյիշեալ կիցք գետոցն, եւ անդ ի միում յանկեանցն ի դէպ Վ լինել Դաստակերում գեղը՝ որ հեղեղատարն եղեւ հազար ամաւ յառաջ։ Զսա աշխմ Տաստակեր կոչէ Հասան-Ջալալեան ի ժողովածս արձանաց Արցախոյ, յորում եւ սորա եկեղեցւոյս զաղապարի արձան, շինեալն ք Սարգսէ Կալիսկոպոսէ՝ յամին 1281. «Թուին ՁԼ, կաման Աստուծոյ, իշխանութեամբ Արղունդին, ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփաննոսի եւ յամիրութեան Իվանու եւ Սատրատինի, որդեացն Փախրատինին, եւ Տէր Սարգիս շինեցի պժամատունս, զուգեցի զգաւազանս, զսեւտարանս, զստողգին, զնսային։ Որք աղաւթէք ողորմիւ յիշեցէք ի քրիստոս»։

Ի հիւսիսոյ արեւելից Ախմաքետ մերձ նմին ք Պալլագայա գիւղ, եւ յարեւմտից հիւսիսոյ նոյնպէս մերձաւոր Տալշամիլը, որ է ըստ Հայոց Առաջաձոր, եւ ըստ գրոց յերատակարանաց՝ Առջաձոր, այլ որպէս լաւ եւս թուի Արջաձոր։ Յահեկէ իյաչենոյ գետոյն, չորիւք մղոնօք յելից Գանձատարայ, յապառաժուտ եւ մացառուտ ձորալայրի, 100 տամբք Հայոց, յորում եկեղեցի սաղաչէն, շինեալ վամ նորոգեալ յամի 1668 ի Դաւթի քահանայէ, յորում ժամանակի դեղձաւաղն էր Եղորու Բէգ եւ Պահար՝ Արաղալլի։ Բայց ի վերայ դրան եկեղեցւոյն սղուցեալ է խաչվէժ մի թուականաւ 1253

62. ԿՂԿՏ. էջ 205-208։

63. ԱՅԳ, էջ 210։

ամի. «Ի Թուին 2Բ, Կես Վաջէ որդի Աբուսալայ, կանդնեցի զխաչս պարոն Թուրքին. որք կարդայ՝ յիշեցէք ի Բրիստոս»:

Մերձակայ վայրք Արջածորոյ յիշին ի Սահմանադրութեան ուրեմն, յամի 1458, յորում Շահնշահ որդի Մէքարթի, Թոռն Արդութի եւ Աղաբաստ տան զԱրաքա-հոդ (ուր սպանութիւն եղեալ էր) Ուլուրէգի, որդւոյ Մէջլիսի, որդւոյ Զալայայ Մեծի, Կես սահմանքն (սէր-հատ) կոչին Առաջածորոյ ջուրն, մեծ Շահանն, դիցարած քարերն, Արպայ ճոթերն, Ժովն, Արխէ աղբեր հողն, Հաւալայ խոռն, Որդեաց խաչի խոռն, Քարոսն, Քարի ջաղացն ի Խաչենոյ գետն. վկայ լինին պարսնիս Յովհաննէս կաթողիկոս Աղուանից, Եղիա եպիսկոպոս առաջնորդ Գանձասարայ, Աղաբաստ որդի Զալային, որ Թուի աղ-նուադոյն տանուտեարց մողմանցն եւ Աթաբէշ Սմիլ Հասան եւ Եղ-բարք նորին, Միրզալի որդի Դուրսունին⁶⁴:

Ի հիւսիսոյ առեւելից Արջածորոյ՝ ամբառնայ Զիլէք լեռն, զոր Հայք կոչեն Զափարած-խաչ, վասն ցանկապատ խաչվիթի միոյ ի նմին, եւ ընդ այն անցանէ ճանապարհն երթալոյ ընդ հիւսիս:

Յաղբերավայրն գետակին, ուր Կես հանդրուանք կամ ձմեռանոցք եւ աղաբակքն Սալտարան, Խքրխան, Հագարգոյ (?) , Հնձախոտ կամ Հնձախոտք, ուր էին եւ կալուածք Գանձասարայ վանաց, առ որովք գտանին եւ աւերակք եկեղեցեաց կամ լքեալ մատուռք, խաչարձանք եւ գերեզմանք, յորոց մի է անուանեալն Կարմիր եկեղեցի ի դադաթան բլրի, որ տակաւին կանդուն կայ, եւ առընթեր կարմրաքար խաչվիթք, որոց արձանադրութիւնք չեն ստուգեալ: Ընդ մէջ աղբե-րավայրի Գապարտեայ եւ խաղից Թարթառայ ի սարահարթի՝ կայ բուն գիւղն Հնձախոտ՝ Եայնի կոչեցեալ յայլազգեաց:

Յելից ձմեռոցին Հնձախոտոյ, մղոնաւ հեռի, կայ Ագրեբքիան ձմեռոց եւ գոմք, որ ի ռամկաց կոչի Ըխպըբքիան կամ Խըբըբքիան, յորում ուխտատեղի եկեղեցի մի Սկեանդարայ (?) նահատակի, ուր տնն եւ հանդէս վատարի յաւուրս դատկաց: Ի վերայ վարմաքար սեանց նորին եւ դրանն եւ ի գերեզմանս՝ Երեւին արձանադիրք՝ չեւ եւս ըննեալք: Նոյնպէս եւ ի հիւսիսոյ կուսէ հանդրուանին Հնձախոտայ, ի լանջա լեռնաբլրոյ միոյ՝ վայ մատուռն Բեկ-գոմեր (Պիւմէ-կիւմէր ի ռամկաց) կոչեցեալ: Յասպատակէ Լեկաց եւ Պարսից՝ ա-մայացան տեղիքս յետ կիսոյ ԺԸ դարու, եւ զարդիս պատկանին Ար-ջածորոյ: Անտառուէտ են սահմանքն, յորում եւ քարահատք երկանի եւ կարմրադոյն քարի լքերոյծա:

64. ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ Ս., Անդ, Հտ. Բ., (սպ. 1853), էջ 243-244:

Ժա. Ալիշան Իրի աղբիւր նշանակած է ՎՄշակ, Ժ, 30»:

134. Ընդ մէջը իրաջենոյ գետոյն եւ Քեօլեատակ օժանդակի նորին, մղորտաչափ հեռի յերկոցուն եւս՝ վրայ նշանաւոր եւ հնադոյնն ի ծանօթ վայրս Մեծիրանից, այն է Ս. Յակոբ մենաստանն, որ եւ Մեծիրանից վանք, կառուցեալ ի բարձրադէտակ բլրի, յարեւելից Գրդեղէօլ լեռին, ւերիւք սաքաչէն եկեղեցեօք յանկոփ քարանց: Առաջի նոցա գաւիթք եւ շուրջ գնովաւ միջին սենեակք վանացն: Ի մնացումս յարձանադրացն, առջ Սարգիս Զալարեան, գուշակել ղշինու-թիւն մենաստանիս ի ԶԳ. Թուականիս, որ է 634 ամ Տեստն. այլ հնա-թիւն եւս հարկ է լինել հիմնարկութեանն, զի Աթոռ էր Մեծիրանից եպիսկոպոսին, եւ առաջին յեպիսկոպոսս յիշի Տէր Աբաս, ի կէս Զ. դարու, որ եւ յամին 552 վերակոչեցաւ ի Վաթողիկոսութիւն Տանն Աղուանից: Ի վերջ այնր դարու Սիմէոն էր եպիսկոպոս, զոր յիշէ Աբրահամ Վաթողիկոս ի Թղթին իւրում⁶⁵. եւ ի կէս է. փն՝ Յովնէլ եպիսկոպոս, առ որով զիւստ նշխարացն ի Զղախեան հովտին, եւ բերումն միոյ ի Վորդոփոցն այսր: Յետ նորա յիշի Զաքարիա, զոր ձեռնադրեաց Ներսէս Վաթողիկոս՝ յիս դարուն կամ ի սկիզբն Ը. փն: Ի կէս ԺԳ. դարու՝ Սարգիս եւ Վարդան առաջնորդք կացին, եւ յետ քաղում դարուց՝ յիշի Գրիգոր եպիսկոպոս, որոյ յիշատակ դրեալ է ի վերայ արծաթեայ պահարանի բազկի Ս. Յակոբայ Մծբնայ. «Նորոգեցաւ ի Թուին ՌՃՈ (1691) ձեռամբ Գրիգոր եպիսկոպոսին»: Քանզի եւ յանուն այսր սրբոյ նուիրեալ է ուխտն, որպէսզի եւ յարձանան ուրեք Վորդի Մծբնայ Աթոռ (Գ. արձ.): Այսմեան Կեկեղեցին նորոգ շինեալ է ի Սորիչահայ տիկնոջ յամին 1212, որոյ որդիք, մեծն Զալարեօլ եւ Զաքարէ, եւ իշխանք վերին Սաջենոյ՝ նուիրեալ են ուխտիս գեօղս եւ աղարակս, ընդ նոսին եւ այլք ոմանք, որպէս տեսցի ի ստորեւ յարձանան, յորս վերջին Թուականն է ի 1293: Բայց նորադոյնք եւս կան անթուականք, որպէս ի խաչարձան Յովհաննու կաթողիկոսի, որդւոյ Զալարայ՝ իշխանի պարագատի: Նորա Թուի եւ միւս խաչվէճն կանգնեալ ի գաւթի վանացն եւ մակադրեալ. «Եւ Յաւհաննէս կաթողիկոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ»: Անդ է եւ գերեզման նորին. «Այս է հանգիստ Տէր Յովհաննէս Վաթողիկոսին Աղուանից. ԶԺԹ», յորմէ յայտնի վախճան նորա ի 1470:

135. Արձանք Մեծիրանից վանաց.

Ա. Ճ ՈՅԱ. Թուին, կամաւն Աստուծոյ, Կս Սորիչան, ամուսին Վախտանդայ, դուստր մեծին Սարգսի, զոր Զաքարիայ եւ Իււանոյ, վերստին շինեցի զեկեղեցին Մեծարանից, ի փրկութիւն հոգւոյ ի-

65. Հմտ. ԿՂԿՏ., էջ 276-279:

մոյ, ի բարեխաւսութիւնն զաւարաց իմոց. ա իս (իմա՛ մի քառասուն) ժամ ինձ եւ իմ ծնողաց: ԶՎարտանդ եւ զիս յաղաթս յիշեցէք»:

Բ. «Քի թուին ՁԽԲ, Վս Մաւին, եղբարորդի շէջութին, միաբանեցայ սուրբ ուխտիս, զնեցի զսուրբ նշանն Կաթեղեաց եւ տուի ի վանքս. Տէրս եւ միաբանքս խոստացան սմա ժամ»:

Գ. «Զաւարին հրամանաւ ես Վահրամ, Հասան, որդիք Սմբատայ, տուաք զՄաղաթեղին հողն մեր հաւր հողւոյն, ի Մծբինայ աթոռս. Տէր Վարդան եւ միաբանքս տուաք ժամ Հասանայ եւ Սմբատայ, Թամարին. ու զհողն հանէ ի տանէս եւ զժամն խափանէ՛ ՅԺԸ հայրապետացն նդոված է»:

Դ. «Քի թուին ՈՂ. ես Գրիգոր, որդի Սմբատայ տանս Մեծարանից, առաջնորդութեամբ Տէր Սարգսի եւ Տէր Վարդանայ, տվի սուրբ նշան աւետարան եւ Ալեքսաներ իւր հողովն իւր իշխանութեամբ Զաւարին եւ միաբանաց»:

Ե. «Կաման Աստուծոյ եւ Տէր Յաւհաննէս կաթողիկոս, որդի Զաւարին մեծ իշխանի, Կանդեկի զխաչս ի փրկութիւնն հողւոյ իմոյ. որք երկրպագէ՛ յաղաթս յիշեցէք»:

Զ. «Կաման Աստուծոյ եւ Ուքան եւ Պապեան, որդիք Սարգսի հողւոյ (?) որդւոյն, միաբանեցաք սուրբ նշանիս ընծայիւք իշխանութեամբ Զաւար-դաւարին. Տէր Վարդան եւ միաբանքս տուին տանս ժամ. ու խափանէ՛ դատի Աստուծոյ»:

Է. «Քի թուին ՁԱ. Թադաւոր Զաւար Ռաւլի հրամանաւ, ես Սրմբատ, որդի շէջութին, տվի էդատեղ Գրիգորին. սոքա արասցեն ժամ»:

Ը. «Ես Զաքարէ, որդի Վարտանդայ տեառն իմաչինու, տվի զԿոռի երկիրն՝ Մեծարանից սուրբ նշանին, եւ սոքա ետուն զՎարդաւառի տանի ժամն ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Արդու իմթունին. որ զժամն խափանէ՛ դատի յԱստուծոյ»:

Սակաւ տեղեացս յիշատակելոց ի սոսա՝ անծանօթ են դիրք, այսինքն են Ծաղատեղն, Ակեսաւիրն, Կոռի երկիրն. թերեւս նոյն իցէ սա ընդ կոչեցելումն Բոռի Հանդ, ի ներքոյ գրեալ արձանս Քօլատակու:

136. Կիսով մղոնաւ դոյդն աւելի հեռի է յարեանից հիւսիսոյ վանաց Տամկէլի կամ Տամղօլի՝ զիւղ, եւ մղոնաւ հեռի ի հարաւոյ վանացն՝ Քօլատակ գիւղ: Յայս անուն կամ ի մերձաւոր նմին՝ բաղում ուրեք նշանակին վարք ի կողմանքս Քիւլաղաք կամ Քիւլաղակս գրեալ յաշխարհադրաց, եւ թուին ինձ նշանակել հանդամանս ինչ տեղւոյ, որպէս ազարակի կամ գերեզմանատեղի մէն, քորօրինակ ի Դադի վանաց արձանագրի. «ԳԴադի վանս իւր Քօլատակերովն», եւ ի սմա գերեզմանք են եւ մահարձանք, յորս ի խաչարձանի միում գրեալ

է ի 1243. «Ի ՈՂԲ թուին, ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ տէրանց խաչենոյ, Ջալալին եւ որդւոյ իւրոյ Աթաբաղին, եւ Տէր Վարդան վարդապետ Հուռասարեցի, պարոնայքն հողն ինձ տուին. եւ գնեցի ՂԲձինն հանդն, զՇեղատափն, երկրին տնատեղն. տուի վասն հողւոյ իմոյ վայր մարտուիս Գանձասարայ. սորա տուին տարին Բ. Ժամ ի տօնի Վարդանանց: Ու վհայրենիքս հանէ ու սուրբ ուխտէս՝ ՅԺԸ հայրապետացն նդոված է եւ իմ մեղացն պարտական»:

Ի գերեզմանս յանուանէ յիշատակին երկու պայազատք Ջալալեան ի մահարձանի միում այսպէս. «Այս է տապան Մեհրապ Աղա- յին». եւ առ նմին՝ «Եւ Ջալալ Բէկս, որդի Մեհրապ Բէկին, կանդ- նեցի տապանս (յիշատակ) հողւոյ իմոյ. յաղաւթս յիշեցէք»:

137. Հանդէպ Յակոբայ վանաց եւ մերձ նմին (ի հիւսիսոյ կողմանէ կարծեմ) ի բարձրախառար եւ յանմատոյց վիմի՝ կայ անուանի բերդն Հաւախաղաց կամ Հաւաղաց, ի դրեցն զանուան ընկալեալ, զոր եւ ցարդ Սաղաղան-Ֆալէսի կոչեն ալլաղլը, յանուն կաշաղակ հաւու՝ յոր թուի եւ ի հնումն կոչեցեալ, եւ թերեւս ի նմին անուանէ եւ տեղւոյ առեալ է կաշեղեաց խաչն, յիշեալ յարձանս Մեծիւրանից: Ջայս բերդ շինեաց Գրիգոր որդի Ատրնեբսէի Սահբան, յետ կիսոյ թ դարուն, որում ի ԺԲ դարու տիւրէին Վախտանգեանը: Իսկ ի յարձակման Թաթարաց, յամին 1236-8, ընդ Ջալալայ իշխանութեամբ երեւի լինել եւ ընդ այլ բերդորայսն պաշարեալ պնդապէս. քանզի ի փախտէիցն «յուրիք այն էին՝ որ ամբացեալ էին յանկասկած վայր- ուրն, զոր վասն դժուարութեան տեղւոյն Հաւախաղաց կոչէին, որք ապաստանեալ, յամուրն անկասկած կային: Բայց քանզի ի Տնառնէ էր բնկումն, յեղակարծում ժամու դադտադողի ելեալ մտին յա- մուրան, եւ սրոյ ճարակ ետուն զբազմութիւն, եւ զկէսն դահապէժ արարին, եւ ի բազմութեան անկելոցն ծածկէր երկիրն, եւ արիւնն առու ելեալ՝ իրեն զջուր երթայր. եւ յոչ ոք խնայեցին, եւ ոսկերքն եւս յետ բազում ժամանակաց իբրեւ զդերբուկս քարանց կուտեալ երեւէին»: Երեւին ցարդ յամրին մնացուածք հին բնակարանաց եւ ջրչեղջ մի մեծ լճաձեւ:

138. Նշանաւոր եւս վայրք ի հիւսիսոյ սոցին՝ կան յահելէ գետոյն խաչենոյ, Պաղարփէնս գիւղ ի հիւսիսոյ Տամկաբայ եւ մորո- նաւ հեռի յարեւմտից Արջաձորոյ, ըստ Հայոց է՝ Վանառ գիւղ, որ եւ Ծմակառոյ՝ ըստ վերնագրի արձանադրոց Հասան Ջալալեան տես- ուրն, որոյ արձանը ծանուցանեն մեղ յաւուրս իշխանութեան մեծին Հասանայ-Ջալալօրայ՝ յայտնեալ անդ նշխարաց սրբոյն Ստեփան- նոսի եւ նորա շինեալ զեկեղեցին՝ յամի 1229, որպէս ասէն. «Շնոր- հիւն Աստուծոյ եւ Հասան որդի Վախտանգայ եւ խորիւհահի տէր խա-

չենու, շինեցի զսուրբ եկեղեցիս, յորժամ յայտնեցաւ մարտնք սուրբ Ստեփաննոսի ի սոյն տեղւոյս, ի Թուին ՈՂԸ, սահմանեցի ի սպասարարացն զժամ Զատիկին՝ վասն ինձ ևս վասն հաւոն խոյոյ»։ Նշխարեղ թերեւս իցեն ի բերեցոցն յի դարու ի Յրերկս, զոր ի Վարկունիս համարեցաք, զի ևս տեղիս այս 4 կամ 5 փարսախօք եւեթ հեռի կայ ի Վահկունեաց զեսոյն, այն է Տուղիս։

Յետ սակաւուց, յամին 1251, Մամքանայ՝ Կնոյ Զալալայ, շինեալ է այլ եկեղեցի փոքր, որոյ արձան է. «Ես Մամքան թաղուհի ամուսին Զալալաւլին եւ թոռն Բաղուց թաղաւորին, այսինքն Սիւնեաց, շինեցի զեկեղեցիքս եւ տուի ընծայ՝ Արքնծայ հոգն զիմ հոգւոյ. սպասարարքս բ. պատարազ առնեն ինձ, եւ Ծննդեան Ը. աւուրքն իմ ծնաղացն առնեն, մինչ մեռանիմ՝ ինձ։ Ուր որ զտուածս հանէ կամ զժամս խախտեմ՝ դատի յԱստուծոյ եւ ի սրբոց. Թիլին Զ»։

Ի դաւթի եկեղեցեացս կանգնեալ կան խաչվածք, ի Սպիտակ անուանեալ մեծի խաչի արձանադրեալ է Վէլիճան, յամին 1507. «ԶՄԶ թուին, կաման Աստուծոյ, ես Պէլիճան, որդի պարոն Սայտուն, թոռն մեծին Աղբաստայ, կանգնեցի խաչս»։ Յայլում խաչի փոքու. «Կաման Աստուծոյ, ես Գրիգոր կաթողիկոս, կանգնեցի զսուրբ խաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ. սուրբ խաչս փրկութիւն պարոն Մէյրաբին ի կոչման աւուրն. ՌժԲ թուին Հայոց»։

139. Յարեմտից Վաճառու, Բրկու մղոնաւ հեռի, եւ իբրեւ կիսով ի գետոյն՝ նշանակի Սիւմալ վանք ևս գիւղ, թէ ստոյգ իցէ դրածն, մերձ ի Գանձասար, յոր մերձ եւ յերի կան ի դուխ քարակտուր ևս զժուարակութիւն բլեր աւերակք խոյախան վամ խաւախան բերդի, որ ևս խալխան եւ խոյախանքի գրի ի նախնեաց, եւ ի պարսկական լեզուէ վկայի, ի Կիրակոսէ պատմէ⁶⁶, այսպէս կոչեցեալ, եւ թուի ի Խէհան ձայնէ, որ է փափաքող, որպէս թէ Տենչալի։ Եւ սա իսկ է անշուշտ խաչնոյ բերդն, բնիկ Աթոռ անուանի տոհմին, զի ի գիրս ևս յարձանս ի յիշատակի իշխանացս եւ երկրի սոցա՝ կամ իտայախան յիշի եւ կամ ինչնոյ բերդ, եւ ոչ տրեք միահաղոյն. յայտ ուրեմն զի յանուն երկրին՝ ինչնոյ կոչէր բերդ, եւ յատուկ անուամբն ինչնոյն։ Նա գի եւ ի Պարսից այսպէս անուանէր, յայսմանէ եւ հնութիւն բերդին վկայի, եւ ի Միհրաբեան տոհմէն կոչեցեալ այսպէս։ Իսկ զշինութիւնն՝ յԱռան շահիկաց ի զվէլ վ. ընդունեն։

Ի պատմեաց նախ ի սկիզբն թ դարու յիշի բերդն ինչնայ, յորժամ սպանաւ Ստեփանոս Միհրաբեան յաղակեցացն՝ ի իրաւորն Դադոյի վանաց, «յայն աղետիցն դառն զրեցեալ արիւթիւն կնոյ սպանելոյն՝ առեալ զմնացեալ գուստր իւր Այրսամ, զփշրահէն սա-

Ժամելի ուղեւորմամբ (ընդ դժուարուտ ընդինս զնալոյ) մտանէ ի բերդն յաշենայ, բարուրս խորհնալ տան իւրում, ամուսնացուցանէ զԱպրսամ Ատրնեբսեհի՝ Սաշի որդւոյ... Այս Ատրնեբսեհն շինէ զբերդն Հանդու»⁶⁷։ Յետ այսր՝ յարձանն Հասանայ, ի Դադի վանս ընթեռնումբ զնա. «Տէր Հաթերքու, Հանդաբերդու, յաշենաբերդու եւ Հաւախաղացի»։ Իսկ յաւախանդ անուն յիշի սուղ մի յառաջ, առ նորին Հասանայ Ժամանակաւ, ի կէս Ժի դարու, եւ տէր նորին յիշի Գրիգոր որդի Վաստիայ, զոր եւ հօբեղբօրորդի կարծեմ Հասանայ։ Աս զնաց առ Տօղան, տէրն Ճառաբերդոյ, փեսայ իւր, «զի նովաւ վրժժ առցէ ի Հասանայ որդւոյ Դեսարմոյ՝ յաղագս նորօր իւրոյ Սըմ-սպատայ, զոր սպանեալ էր նա պատեհաւորի պատճառաւ, զոր ունէին ընդ միմեանս վայրապար. եւ յաղագս այսպիսի պատճառաց՝ զըլա-տերս իւրեանց յայլաղգիս յամուսնութիւն տային. եւ զի ըստ այսմ սրատճառի Գրիգոր Համարձակեալ ելն առ փեսայ իւր Տաւրան»⁶⁸... եւ ընդ նմին մարտուցեալ ընդ թուրքմանի միոյ, մեծ ի Դիւախոռ, եւ ընդ նմին մարտուցեալ ելն «Տօղան սպանաւ, սպանին եւ զԳրիգոր, եւ ընդ նմին այլ եւս ազատաւ, որ եւ թաղեալ անդ ջրիստոնէից դա-ւատին, եւ զկնի ամի միոյ առեալ բերին ի վանքն՝ անուանեալ Գան-ձասար, որ էր տապանատուն նախնեաց նորա, եւ անդ թաղեցին զնա»⁶⁹։

Այս բանք Գոշայ վարդապետի՝ տան մեզ եւ պատճառս իմն ի-մանալ զդատման յաշենեաց տոհմին յերկուս։

Յայս բերդ նստէր ի կէս ԺԳ դարու, բազում անդամ յիշեալն Զալալ Հասան, ի Դեսարման դարմէ. «այս իմաստուն այրս իբրեւ ե-տես զյարձակումն անօրինաց, ամբողջց զբնակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն որ կոչի Սօխանաբերդ, ըստ բարբառոյն Պարսից։ Իբրեւ եկին պաշարել զնա, տեսին զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն. կո-ճէին զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս. եւ նա իմաստնաբար հաճեաց զմիտս նոցա։ Յետոյ չողաւ եւ ինքն առ նոսա բազում ըն-ծայիւք եւ մեծարանս արարեալ նմա՝ տան զաշխարհս իւր ի ձեռս նորա»⁷⁰։ Այլ յետ ամաց տասանց, աւելի կամ պակաս, անդուծ Ղանն Բուլայ, զբղձեալ յանդամաց, լճառնեաց զիշխանն ի դրան Թաթա-րաց եւ քաղկեաց զիշխանն, եւ ընդ նմին «զիւնդ եւ զԾիրանաբար եւ զայլ ամբոցս նորուն. եւ այնպէս յատակեաց զնոսա՝ մինչեւ հետք անդամ ոչ երեւէին՝ թէ բնաւ չէն ընալ իցէ»⁷¹. սակայն երեւին ցարդ

67. ԿՂԿՏ., էջ 340։

68. Մխիթար Գոչն կատարուած մէջբերումը հմտ. ԿՂԿՏ. էջ 354։

69. Անդ, էջ 354-355։

70. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 269։

71. Անդ, էջ 313։

ևև աղօթիւք եւ ընթերցասիրութեամբ խոկայր զպատուիրանս Տեառն , ի տուէ՛ ևև ի գիշերի ըստ գրեցելումն»⁷⁴ : Տաճարս այս... յերկա-
րութիւն եւ ի լայնութիւն , ևև գաւիթն նորոգեալք ի կէս ժէ՛ դարու՝
կանդուն ևև պայծառ կան , ըստ նկարագրեալ զարդուն Քանդակաց
եւ պատկերաց . եւ ի ճակատ բեմին արձանագրեալ է հակիրճ բան .
«Որք երկիր պազանէք աստուածադարձ սրբոյ տեղանոյս , զՀասան
որդի Վախտանգայ՝ յիշեցէք ի տուրք յաղաւթս ձեր , աղաչեմ» : Թե-
րեւս ի շինութիւնս Մամբանայ արկնարկէ միւս արձանագիր եկեղեց-
ւոյն , ի հարաւոյ կողմանէ , ի թուին 1256 :

141. Զատ յայսցանէ հարկ ՚ի լինել ևև այլոյ եկեղեցւոյ , որոյ
դէպք պատմին ի յիշատակի բերման գլխոյ Ս . Կարապետին , զոր ի
Կոստանդնուպօլիս Ֆոանկաց վամեցեալ յաւիտակել , ստացող նորին
իշխանն՝ «առեալ փախոյց ի կողմն հիւսիսոյ ի Վիրս , եւ անդ անկաւ
ի ձեռս Եղբօր Զալալդօլայի տեառն Արցախու . իսկ յօթնհարիւր թուին
վնացեալ Զալալդօլայի առ եղբայրն եւ ինդրեաց զԴրուին տուրք . եւ նա
ոչ յօժարեցաւ տալ սիրով . իսկ սա բռնութեամբ յաւիտակեալ յեղբօրէն
ևև բերեալ ի կողմանս Գանձակայ , ի դաւառն Արցախայ , յիւր հայ-
րենի հանգստարան շիրմին , եւ ամփոփեալ շինեաց ի վերայ զարմա-
նաչէն եւ հրաշագրան կաթուղիկէ եկեղեցի , ի փառս Քրիստոսի Աս-
տուծոյ ևև մկրտչին իւրոյ սրբոյն Յովհաննու . եւ յաւուր նաւակա-
տեաց անուանակոչութեանն վերաձայնեաց Գանձասարայ Սուրբ Յով-
հաննէս : Այլ ևև անդ ՚ի օրէնստուսոյ տուրք ծնունտ Լուսաւորչին , եւ
աջ սրբոյն Գրիգորիսի թողին նորին , եւ արիւն սրբոյն Զաքարիայի
հօրն Յովհաննու , եւ նշխարք սրբոյն Պանդարէտին մեծ վկային եւ
այլ բազում սրբոյ՝ յորոց բազում բժշկութիւնք լինին ի փառս Քրիս-
տոսի Աստուծոյ մերոյ»⁷⁵ :

Եւտ Երիտասան ամի շինութեան մեծի եկեղեցւոյն , Զալալ վը-
կայօրէն վրտամաճ լեալ ի Գաղուին քաղաքի՝ յանդութ Զանէն Ար-
դուեայ , ևև մարմնոյն արկեալ ի ջրհոր մի ցամաք եւ պատուեալ յու-
սով , գողացեալ եղև ջանիւ որդւոյ իւրոյ Աթաբէգէ , ևև բարձեալ
բերաւ եւ թաղեցաւ աստ «ի վանքն Գանձասար , ի դերեքմանս հարց
իւր»⁷⁶ . եւ ի վերայ շիրմին դրեալ է մասն մի փւրոյ արձանագրին .
«Զալալ մեծ իշխան կատարելով զանդարձ ծնողին , շինեաց զայս հո-
յակապ եւ յիմարդեան եկեղեցի , ի թուին Հայոց ՈԿԵ եւ աւարտեաց

72. ԿՂԿՏ. , էջ 354-355 :

73. Հմմտ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ , Պատմութիւմ Ասիական , Հտ. Բ. ,

Փարիզ , 1859 , էջ 22 :

74. ԿԻՐ . ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ , էջ 269-270 :

75. ԿՂԿՏ. , էջ 349-350 :

76. ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՇ , հմտ. ԿՂԿՏ. , էջ 355 :

Ոջէին դոտեւորեալ ամենազան ձեւաւք, յաւժարութեամբ կամաց իւրոց Զալալ Դաւլայ եւ ամուսինն իւր Մամքան» :

142. Աթաբէգ, Ժառանգ հայրենի փշխանութեանն, միանգամայն եւ բարեպաշտութեան, օժանդակեաց ի պաշտարութիւն ուխտիս . հրամանաւ նորա, Յովհաննէս հօրեղբորորդի իւր եւ առաջնորդ, յամին 1271, յաւել կալուածս . նոյնպէս եւ քոյր իւր Մամախանթուն, կին պարոն Ումէկի, յուխտ եկեալ այսր, յամին 1280 : Որպէս եւ յառաջ քան զայն, յամին 1268, ձար հայր Ումէկայ եւ Մամախանթուն մայրն, միաբանեալք էին ուխտին, եւ Տէր Ներսէս Ամարասայ եպիսկոպոս՝ ի 1282 . Սասնայ Հանդարեբրդցի՝ ի 1271 եւ այլք . նոյնպէս եւ պաշտպան նորա եւ կաթողիկոսք Աղուանից ի շինութեան պահեցին զուխտն ցիւն ԺԶ դարու : Յետ տրոյ դար մի թուի անշքեցեալ տեղւոյն, զի դադարեն արձանքն . եւ յետ դարուն, յամին 1657, Աբով, որդի Յովսէփայ՝ մէլիքի Թալիշայ, նորոշեալ է զտանիս եւ գլխատեալ որմունս երկուց նկեղեցեաց Գանձասարայ : Որ առապէս ի պատուի մեծի յուխտատեղի եկաց սակա զետեղելոյ փ նմա վերոյիցեալ նշխարաց արքոց, զորս Եւստարփէի աշակերտի Ս . Թադէի եւ Ս . Լուսաւորչին բերեալ էր ի Յունաց, եւ Թոռին նորա Գրիգորիսի տարեալ եւ պահեալ մասն յաշխարհին շղթաց ի Յուի քաղաքի , ուր եւ յետ նահատակութեան նորա ծածկեցան ի գեօղն Հակու, եւ յայտնեալք յաւուրս Վահագանայ՝ բերան յԱմարաս առ միւս մասն, եւ անտի այսր փոխադրեալ վիւայի ի բանից պատմչիդ⁷⁷ :

143. Դարձեալ անուանի եղեւ տեղին՝ Աթու լինելով կաթողիկոսաց Աղուանից, որ փոխադրեցաւ այսր ի Պարտաւայ, որպէս կարծեմ, յետ նորոգութեանն ի Բէկլար Մէլիքէ, եւ առաջնորդութիւն ուխտին վանց ի ձեռս կաթողիկոսացն :

Յառաջնոց վանահարցն յիշին .

Վարդան՝ ի փէս ԺԳ դարու .

Յովհաննէս՝ որդի Իւանէի, ի 1271 եւ 1311 .

Եղիա՝ 1443-1467 .

Ներսէս՝ 1469-1475 :

Ի սկիզբն ԺԵ դարու յիշատակի Մատթէոս վարդապետ Ուխտեցի, աշակերտ Գրիգորի Տաթեւացւոյն, յուխտին Գանձասարայ : Իսկ վերջին կաթողիկոսք Աղուանից, յորոց չատք ի զարմէ Զալալայ ան, որպէս եւ յառաջնորդաց ուխտին .

77. Հմմտ. ԿՂԿՏ., էջ 50-57 :

Սարգիս՝ ի 1556.

Գրիգոր՝ որ յետոյ ուրացող.

Դաւիթ Արքաձորեցի, զոր յնաչնացիւ խեղդեցին, կախեալ ի դանդախատանէ երեւեցւոյն.

Փիլիպպոս.

Յովհաննէս Ը.

Գրիգոր Դ՝ 1634.

Պետրոս՝ 1653.

Սիմէոն՝ 1675.

Երեմիա՝ 1676.

Եսայի՝ 1702, որ գրեաց զդէպս իւրոյ ժամանակին.

Ներսէս Ե՝ 1706 հակառակ Եսանայ.

Իսրայէլ եւ Յովհաննէս՝ 1763.

Սիմէոն Է՝ 1794.

Սարգիս Բ հակաթոռ՝ 1794.

յորմէ՛ յամին 1815 բարձաւ անուն կաթողիկոսութեան Աղուանից եւ տուաւ մետրապօլիտութեան պատիւ: Նմա յաջորդեաց, յամին 1838, Բաղդասար Հասան Ջալալեան, որ եւ փոխեաց զԱթոռն աղբեակա-կոպոսարկան Շուշի:

Արլ ի Գանձասար, բաց ի վերոյ նշանակելոցդ, կան անշուք տե-նեարք վանականաց եւ գերեզմանք ոմանց իշխանաց եւ կաթողիկոսաց յետնոց:

144. Արձանք Գանձասարայ՝⁷⁸:

145. Այսքան մեծի եւ բարդաւած վիճակի Աթոռոյ կաթողիկոսութեան եւ արքայաշուք իշխանութեան, հարկ էր եւ քաջաբնակ եւ շինաշատ ընեիլ, յորոց յարձանադ յիշին 30իւ չափ վայրք, ոմանք գեղդք եւ այլք ագարաղք, յորս սլխատրք եւ հնազոյնք ան յԺԳ դարուն յիշեալքն. Մուռ, Մակեղ, Հարկանդուս, Նարշիմակամ, Արծաթեմիս, Ճոանց, Վարդանաթաղ, որ նոյն Կրեւի քնդ Վարդան բե-րանցն կոչեցեոյ՝ յորում Ուղտամոսի կտուրն, Տնկի երկիրն, բոլոր քօղ եւ Սեղընկնի ալդին, ոլք ագարաղք թուին: Իսկ ի ԺԴ-ԺԶ դարս

78. Գանձասարի արձանագրութիւններու վաստակեալ պատկերը հրատարակած է Ու-լոհիւրԱրեւն ՔԱԳՐԱՏ, Գանձասար, Երեւան, 1981, էջ 78-166. Ալիշանի ձեռագիրը համեմատելով այս հրատարակութեան հետ՝ կը դտնենք չափ մը տարբերակներ: Ալիշանի ունեցածը նուազ վատարեալ է քան Ուլուքարեանի հրատարակութիւնը, քանի Ալիշան հետեւած է Զալալեանց Սարգիսի հրատարակութեան (Հտ. Ա. էջ 183-192), ուստի զանց կ'ընենք անոնց կրկին ու կրկին անգամ հրատարակութիւնը:

յիշին՝ Կակաչանց, Փղառանց եւ Ծաղկավանաց հասքն, Ալմաճատաի, Բեմի հող, Կունճի հող, Միրի հող, Մսերսի կամ Մսէշի հող, Տանձաշոր, Կարսա, Մինակտան (?), Առատունք, Կուռալան, Ալմաճա, Ադախ, Բազմատուք, յորում Ծովերին հողն. Ծակ-խաչ, ի սմա՝ որ ցարդ ճանաչի՝ դոյ խաչվէմ արձանագրաւս. «Թուիս ՈՂԸ (1229), ես Սմբատ կանգնեցի զխաչս յանուն հաւրն իմոյ Վաստակայ. որք երկրպագեմ՝ յաղաւթս յիշեցեք ի Տէր, եւ զԱշոտ, ևդբարք իմ ցաւակիցք»։ Եւ ոչ զմի յայլոցն դուռնեմ յիշատակեալ յարդեացս կամ նշանակեալ ի տախտակս եւ ոչ ի գիրս, բայց Աղախդ՝ Թուի Ատախտ տեղի, ուր Գրիգոր իշխան խաչենոյ, յելս Ժ դարու, Ժորդովեաց զիշխանս եւ զեպիսկոպոսունս, եւ Անանիա կաթողիկոս դատեաց զԳագիկ եւ զԲոանան հակառակաթոռ կաթողիկոսունս Աղուանից, գերկոսին եւս լուծեալ։

146. Ի Թիկանց Գանձասարայ, յարեւմտից հիւսիսոյ, ամբարոնայ լեւանն համանուն, յորմէ մասն ինչ արքեպիսկոսն խաչն զետոյ բղիւն։ Զարատառ անուան լերինդ ստուգարանն Գանձայսար, վասն դանձաչա՝ բովուց արծաթոյ, հանելոյ անտի երբեմն, որ ի բնաքննաց չեւ եւս կարծեմ քննեալ, այլ զտեղի արծաթահանիցն բնակչացն ցուցեալ է առ Զարաւանն Սարգիս⁷⁹։ Թուի թէ ի կողմանս հանիցն՝ էր Արծաթեմիս գիւղ, յիշատակեալ յարձանս մեծին Զարարդօրայ, ի տուրս վանացն։ Ակնունելի է եւ այլոց մետաղական դանձուց լինել անդ. եւ զի անդստին ի Ժ դարէ յիշի Գանձասարդ անուն՝ ապա ի վարդուց եւս ծանօթ էին հանքն, եւ ընդ բովուց խոջարն դաւառի՝ առիթք ճոխութեան Արցախոյ եւ Աղուանից։

Լեւանն ամբողջամբն ապաւնէ կայ ներքոյ դրեալ վանացն յերեսաց Թշնամեաց, որպէս եւ յամին 1722, յասպատարել լեկաց ի խաչինս՝ Եսայի կաթողիկոս բանասէր՝ խոյս տուեալ ի գաղաթն սորին, յանքոյթ վարլէ տեսանէր զաշխարհի չինարարութիւնն, որպէս եւ ասէն. «Եկեալ հասին յերկիրս խաչենու՝ անահ եւ համարձակ դիմօք... եւ զոր ինչ կամեցան զայն գործեցին, զոր ոչ բաւեմ ասել։ Գանգի ի միում առուր ի Կարկառ զետոյն միւնչեւ ի Տրտուական զետն եւ յերկիրն Զարաբերդու, միահաղոյն ասպատակ սիոնցան ընդ լերինս եւ ընդ դաշտս. նախ՝ զփայտաչէն տունս եւ զյարկս գիւղորէից հրճիդ արարին, եւ ապա արձակեցան ի վերայ գերեաց՝ իջուցին ի զլսոց լերանց եւ հանին ի ծակաց վիմաց, եւ ի ներքոյ անտառախիտ եւ մացառուտ մայրից։ Եւ Ժորդովեալ ընդ նոսա զկահ եւ զկարասիս նոցա, ընդ որոց խառնեցին եւ զճօսս զՊոկս եւ զՊոլիւս խաչանց եւ արջառաց եւ ամենայն չորքոտանի անասնոց, եւ միահա-

դոյն խառնեալ վարեցին զսառ ի վարյր ընդ զեանն իմացնեալ: Զգերին եւ զանասունս ընդ միմեանս խառնեալ էին իբրեւ զհեղեղ յորդ: Եւ որպէս զբանակ մեծ ի գնալն իւրեանց, զոր եւ մեք աջօք խոկ նկատէմք, քանզի փախստեալ հասեալ էաք ի վատար լեռինն՝ որ ի վերոյ է արդյ Աթոռոյն Գանձասարայ, և ոտք նոցա ոչ հասին առ մեզ: Եւ մեք անտի հայեցեալ՝ տեսանէաք զեղեղոցն իրազործութիւն: Եւ այս եղեւ ի ՌՃՀԱ (1722) թուին, Սպարիլ ամսոյ ի (20), յաւուր Աշխարհամատարան կիւրակէին: Աստանօր տեսաների է զարդոյ յետամընացելոց, զտուգ կոտորելոցն և զաշխար դերելոցն, զկսկիծ մարցն և զարդոյս գերեալ զաւակացն, զորքումն որք մնացելոցն եւ զաւարառութիւն ընչիցն, զձայն լալականացն խառնեալ լնդ վայրումն միջակտուր արանցն. արդարեւ զքնակութիւնս իւրեանց եւ կարծր վիմաց փոփոխեալ ընդ ինքեանս՝ սգակից իւրեանց առնէին: Իսկ զօրք թըշնամեաց տարեալ զաւարն եւ զգերին՝ խառնեցին ի քանակն իւրեանց, եւ չուեալ ի Տլոնակերտու՝ բանակեցան ի վերայ զետոյն Դորու, որ այժմ Թարթառ կոչեմք ըստ պարսկականին, ի վերայ կամընին որ Ղարի-քօփրի ասեն: Եւ ոչ տեսեցին անդ, այլ և ոչ կարացին այնքան վնասել ևրերին Չարաբերդու եւ Պարտալու, որպէս մերոյս: քանզի նոքա յառաջագոյն լեալ՝ ի յամուր տեղիս լեռանց իւրեանց ամբացեալք էին, մանաւանդ թէ երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային եւս, որ և զքաղումս հարին ի թշնամեացն, վասն որոյ զաւարն եւ զգերին ճեպով անցուցին ընդ զեանն մեծ կուր ի կողմանս իւրեանց»⁸⁰:

ՄԻՒՍ ՀԱՐԱՆԴ-ԱՄԱՐԱՍ, ԱՍԿԵԱՐԱՆ

147. Անուանակից միոյ ի զաւարացն Միւնեաց՝ յայտ է թէ եւ սահմանակից յարեմալից կուտէ, Միւս Հաքանդ զաւար Արցախոյ, ըստ նախ յիշեալ բանից պատմչաց՝ կայ ի հարաւոյ Սիւան ձորոյ եւ արդ տեղադրեալս Մեծիրանից, եւ ի հիւսիսոյ սահմանաց այժմեանս Շուշայ: Սակա ուրեք յիշատակի սա ի գիրս, եւ այն յաւելտ ի պատմութեան վարուց և նշխարաց Ս. Գրիգորիսի, յորում և ի յետին պատմչաց Փոքր Սիւնիս կոչի սա՝ յատուկ որպէս իւրն սահմանակից՝ Սիւսկան-Ոստան: Ի միջին դարս եւ յետոյ, յանուն հռչակաւոր շինի սուրանին իւրոյ՝ կոչեցաւ Ամարաս գաւառ: Իսկ Աղուանիցն պատմիչ յիշ դարու՝ զատուցանէ գերկոսին յուրոյն դաւառս, յիշելով ընդ այլսն, յորս ասպատակեցին Բաղանիկեցիք ի Կէս դարուն, եւ յառաջ քան զնոսա Բաբանն պարսիկ բռնաւոր⁸¹: Եւ սա-

80. ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԿԱՆՅ ՆՄԱՅԻ ԿԹՂ., Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ 1868, էջ 37-39:

կաւ մի եւս յառաջ, յամին 821, Պարսք Պարտաւանցիք, յորմէ գուշակի եւս յարեւմտից յարեւելս ձգելով դաւառիս զԳարգար գետով՝ թերեւս մինչ ի սահմանակցութիւնն իրից ասիմեան դաւառաց՝ Զըրբերդու, Վառանդինայ եւ Քէպէլլինայ: Բայց բնավայր երկրին թուի հովիտ զետաւլին, որ յահեկն օժանդակէ զԳարգար եւ տէ նշանակի անունն, զի վկայի և նախնեաց Ամարասայ շինին՝ լինելով ի վերայ դետակի միտ: Յելս հովտին ի հիւսիսոյ, որ է յահեկն խառնրոյ սոցա, կայ այժմեան գլխաւոր շէն փողմանցս՝ Ասկեարաք, յոր յանուն եւ գլխակա ի դէպ վարկաք անուանել:

148. Ի բացառոյն յարեւելեան ծայրի վիճակիս, որ եւ արտաքոյ թուի բնոյն Հաբանդայ, ի սահմանակցութեան իրիցուն դաւառացն Զըրբերդու, Վառանդինայ եւ Քէպէլլինայ, ի վերայ արքունի ճանապարհին վայ Շահ-Ալուազ գետը, մերձ ի խաչէն գետ, եւ ամբողջ կառուցեալ ի Նատրը Շահէ, եւ նորոգեալ ի Ռուսաց եւ զօրանիստ արարեալ խաղախաց: Զանունն առեալ է յարքերէն՝ զոր շինեաց Նատրը, եւ պարտէզս եւ պատշգամբ գեղեցիկ՝ եռակամար անդաստակաւ: Ակն աղբերն բղիճ յեռանկիւնաձեւ անկատ լեռնէ՝ ի թիկանց գեղջն յարեւմտից, որ եւ արեւելագոյն է քան դամեանայն լերինս Արցախոյ, թերեւս եւ Ուտիոյ տեփականեալ ի հնումն, եւ անտի անդը՝ համատարած դաշտն Աղուանից: Հիւսիսային արեւմուտեայ հարաւային փողմանք լերինն՝ որպէս կոսանաւոր հասեալքն, եւ յանդիման առնեն վրային սպիտակ դանդուած պարպաջուն՝ հանդերձ քարացեալ ժժմակօք: Ի թիկանց նորա վայ այլ լեռնաբլուր, յորոյ ստորոտս է Բարուխ գիւղ, հետգոյն եւս կրային զանդուածով եւ լեռնահովտակ գեղեցիկ ի միջի:

Կողք լերինս ի գարնային ծածկին բարգաւաճ բուսաբերութեամբ եւ ծաղկօք, յորս եւ հայկականն երեսնակ (agrimonia)՝ լատ Դուռնըֆորայ⁸², ի միջի մամխեաց, թերեւեաց եւ նոննեաց: Յանկեան դադաթան լերին, իբրեւ 1000՝ ի բարձու, յորմէ երեւի դաշտն մեծ եւ հովիտք խաչենայ եւ Գարգարու եւ լերինքն Արցախոյ, վայ կիսաւեր փորթիկ երկերեցի վիճատաշ, եռարորթ թեւօք եւ քառակուսի՝ լատ արեւմտից կուսէ, եւ ի ներքուստ խաչաձեւ: Կամար դրանն բարձեալ ի վերայ երկոց յոնիանման տեանց. քարինք Երկերեցւոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ ունին, լատ քնեութեան Տիւպուայ⁸³, նշանակս հայկական տառից եւ ձեւոց, որպէս թուականաւ շարակարգին:

81. Հմմտ. ԿղկՏ., էջ 327:

82. Ալիշան օգտագործած է TOURNEFORT PITTON DE, Relation d'un voyage du levant, Tome III, Lyon, 1717:

83. Ալիշան շատ ատէպ կը յիշէ եւ կ'օգտագործէ DUBOIS FREDERIC, Voyage autour du Caucase, vol. I-VI, Paris, 1839-1843:

Յերի տաճարին կանգնեալ է խաչվեմ մեծ և արժան ի նմա . «Ես Շահնշահ՝ որդի Աշոտոյ, կանգնեցի զխաչս հոգւոյ իմոյ, որք կարդայ՝ յաղաւթս յիշեցէք . ԶԺԲ թուին» (1263) : Ի գնին վայրացս գոյով միաբնակ յիշերոյ ուղեւորիդ Հիւրանտիացւոյ՝ յամին 1834 (24 Ապրիլի), գիշեր ի վերայ հասանէր, և թէպէտ «լուսին շատադին դրեաթէ ի լրութեան իւրում բարձրանայր լնդ հորիզոն մոտատեսակ, համայն և այնպէս էջր բաւական ի լուսաւորել զբաւիղս ջրալից գոց թփովք պատելոց, որք ընդհատեն զընդարձակութիւն դաշտին, և էիք ի նմա նշանակ մեքձաւորութեան գեղջ լինի, ո՛չ աշտարակք, ո՛չ քաղք կողմինտրաւ ծածկեալք և ո՛չ որմք բռեալք սպիտակք . այլ և լսելի լինէր ի բազում տեսոնք կողմանց հաջիւն մեծամեծ լանջ լիթթարաց», մինչև ըստ բարդի ևհաւ նմա հասանել ի շէն մի լիթթարաց և պտանել պճանապարհ իւր :

149. Ի մնացեաւոյ ակեղեցւոյս գուշակի շէն մի նշանաւոր լինել ի տեղւոջս, և Աշոտք թերեւս նոյն՝ որ յիշին յարձանին Ծակ-խաչի, գուցէ յարբարական դարմից իցէ : Երաշխաւորեն և արժողականք Աղուանից՝ արուշակութեանս . քանզի Տէր Բարդուաւար գեղոյս ևս զՊէշիքի որ հուպ նմին՝ փոջէ Տիգրանակերտ . և Տէր Եսայի ի պատմութեան հինին Լեկաց ասէ՝ յերկրէն Վառանդայ ևկեալ նոցա և բանակեալ ի Տիգրանակերտ, և անտի չոսեալ յափովն թարթառայ⁸⁴ : Սովին հնչմամբ յիշի Տգոնակերտ և հազար ամաւ յառաջ քան դայն՝ յԱղուանից պատմութեան, և վստայ երէց նորին Տէր Պետրոս, դառնալ ի Ժողովի Եղիայ վաթուրիկոսի⁸⁵ : Դարու ևս յառաջ յիշի սա ի պատմութեան վայսեր Հերարկերայ, որ մինչ ի Մարաց ևկեալ ընդ Արուսնա՝ կամէր ի Վիրս անցանել, հրամանաւ խոստովայ արքայի, զօրտալարք նորին՝ յայս կողմանս զառաջ կալան ճանարարի կայսերն : Շահ-Վարազ ի հիւսիսոյ կողմանէ յԱյրարատայ «անցանէ ի Գարդման ընդդէմ նորա և բռնէ ի Միւս-Տիգրանակերտի յանդիման նորա . և Շահէնն (ի հարաւոյ) ևրեսուն հազարա հանալ՝ բանակեցաւ ի թիկանց Երակի ի Տիգրանակերտ աւանի . և էին սոքա աստի և նոքա անտի բանակեալ, և բանակն Երակի ի մէջ նոցա երկոցունց : Իբրեւ ետես Երակոս եթէ ի մէջ արկին զնա, դարձաւ ի վերայ զօրուն որ ի թիկանց կողմանէ՝ հապճեալ զօրութեամբ, և հար զնա և խորտակեաց, և գնաց լնդ Ծղուկս, և թափեցաւ լնդ բնունալորմն ի զաշտն Նախիջմեանի, ի ճմբարն Ժամա-

84. ԵՍԱՅԻ ԿԹՂ., անդ, էջ 38-39, ուր հետեւեալ փերպով է տպագրի օրինակը . «Զոնալ ի Ալանակերտու բանակեցան ի վերայ գետոյն Դըրդու, զոր այժմ թարթաւ կոչեմ ըստ պարսկականին» . Ալիշանի գործած օրինակը տարբեր ըլլալու է :

85. ՀՄՄ. ԿԼԿՏ., էջ 300 :

86. ՍԵՐԵՍԻՍ ԵՊՍ., Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 92-93 :

նակի»⁸⁶։ Ըստ պատմչիդ (Սեբեոսի)՝ երկու են Տիգրանակերտը․ մին, որպէս թուի, Տզւնակերտու արս տեղադրեալ, միւսն՝ յելից նորա, թերեւս զեօղն Թռոնգիւք՝ նշանակեալ յաշխարհացոյցի, իբրտ փարսխաւ հեռի յառաջնոյս․ աւ յերկրեցն միջի բանակն Հեթակլի, որ աւ աստանօր զմի ի քաջամարտիկ աւ յերազարտրծ նահատակութեանցն ի դլուխ տարաւ ի զերահուչակ արշաւանին ի վերայ Պարսից, յամին 624, եւ ցանկալի ստնէ զքննութիւն վարդապետ, ոչ ի սակս լոկոյ ազգայնոյս՝ ալլ եւ համաշխարհական պատմութեան։

150. Երբեմտից հարաւոյ Շահպուլադայ՝ առ Գարդարաւ յահելէն, ան զեօղը Աղտամ, Քալսըլ պաղլը (?), աւ յաջմէն Մաւրուդտու, Գըզըլ-նապլը, Նախիջեւան, Քէթիւք (գուցէ Գետիկ), յորոյ հիւսիսոյ արեւմտից են կիցը զետաւրին Ամարասայ ընդ Գարդարայ։ Յանկեան կեցոսածոն կայ Հօնալը կամ իօնալիմսֆայա ըստ Ռուսաց, հանգրտան աւ մարտկոց զորանիստ նոցա։ Եւ ի հիւսիսոյ նորա յաջմէն զետաւրին, մեծք ի խառնուրդն, Ասկեարան զեօղաւան եւ ամրոց, իւրտուցեալ ի Փանայ Ղանէ Շուշայ, առ որով աւ ալլ ամրոց աւերեալ, որովք Ղանն արն պահ ունէր կրճի ճանապարհին՝ որ ի Շուշայէ տանի յԱւտի աշխարհ։

Աստի ընդ արեւմուտս է բնիկ հովիտ Ամարասայ, կաւճախառն կլային կալածոյ, եւ յեզերս Գարդարայ բլուրք անկառք՝ որպէս թէ ի ծոցոյ երկրին խզեալք, ըստ Տիւարուայի ասից։ Իսկ քնդ արեւելոյ ընդարձակեալ հովտին Գարդարայ՝ խառնի ի դաշտն Արուանից։ Եւ յամենայն կողման հովտաց եւ դաշտաց՝ հետք նախնի բնակութեանց եւ մնացուածք մեծամեծ գիւղորայից Հայոց, ըստ նորին ուղեւորի, հանդերձ զերեզմանական յիշատակօք խոյակերպ տապանաց, որք զբարեբաստութիւն վարդապետ յանդերձ ժամանակն յանդերձ կացուցանեն։

Երբեմտից Ասկեարանայ բացազոյն կայ Տաշ-պուլադ գիւղ, որ թարգմանի Քարադըիւք․ յայտուրեմն՝ զի եւ աստ, որպէս ի Շահպուլադ, աղբիւր է բղխեալ ի վիմախառն լեռանց՝ որ զահեակ պարիսպ հովտի զետաւրին գործեն։ Ի սորա մտից Գարաբէշիշ գիւղ, եւ ի սորա հարաւոյ առ զետաւրան՝ Պատրիժիկ (?)։ Երբմէն զետաւրիս յանկեան իրդմն, իբր կիսով եւեթ փարսխաւ յարեւմտից իօնալիմսֆայ, կայ գիւղն Մէխդուքէն, յանուն թրոնի Փանայ խանի․ եւ ի հարաւոյ սորա Պալուքա։ Ի միջի սոցա երկայնաձգին լեռնաբլուրք, յորոյ ստորոտս, հուպ ի Մէխդուք, նշանակի Ս․ Յովհաննէս վանք։

151. Տեղի զեղջիս աւ վանացս երկուքին եւս նշանակեն ինձ զանունի աւանն եւ զվանն Ամարաս, քանզի յաշխարհագրաց կամ յու-

դեւերաց ոք ոչ նշանակիլ գտեղիս, եւ ոչ ճշդբիտ Զարարեանն Սար-
դիս⁸⁷, որ միայն զվայրօքս, ասէ, զայն լինել, եւ վտչել արդ Մարաս
եւ Ամարաս: Գիւղ վոչի սա ի հին պատմչաց մերոց՝ ի Բիւզանդայ⁸⁸
եւ ի խորոնեցւոյ⁸⁹, եւ գիւղաքաղաք՝ ի Մովսիսէ Կաղանկատեցւոյ⁹⁰,
դոր եւ ի Փոքր Սիւնիս կամ ի Հարանդ գաւառի Արցախոյ վկայեն
լինել, եւ առանց երկրայութեան էր մի ի գլխաւոր շինից գաւառին,
եւ կարծեմ թէ դիցաւան նորին. քանզի ան անունն՝ որ եւ Ամարազ
գրի՝ զԱրմազ յուշ առնէ, որ է Արամազդ, եւ հաստատէ զկարծիսս՝
գալուստ այսր Սրբոյ Լուսաւորչի մերոյ ի հալածել զխաւար կռա-
պաշտութեան, կործանելով, որպէս այլուր, եւ զքաղերն տեղւոյս,
թէնւ չիշեն զայս պատմիչք, այլ միայն զի քարոզելով յԱղուանս՝
աստ «արկանէր հիմն եկեղեցւոյ, վարդէր դործօնեայս շինման եւ
ինքն դառնայր ի Հայաս»⁹¹: Եւ յետոյ անկալ թողին նորա Ս. Գրի-
գորիսի, աւարտէր եւ օրհնէր զեկեղեցին, որ եւ մայր եկեղեցեաց
Աղուանից եղեւ ի վրկին լուսաւորութեանն նոցին յետ Գիսայն: Եւ
յետ նահատակութեան մանուկ հայրապետին յաշխարհին Մաղքթաց,
«բարձեալ աշակերտացն բերին յԱմարաս գիւղաքաղաք, անդ անդին
առ եկեղեցին, հուպ ի բեմն ի հիւսիսոյ կողմանէ, եւ զարիւնն Զաքա-
րիայի ի միում ապակեղէն շէի ան Պանդարէօնին նշխարս: Եւ եղեալ
դերկոսին շիշմն ընդ սուրբ նշխարան Գրիգորիսի, եւ ինքեանք գնա-
ցին փախստեամբ ի Հայաս... Աննչանեալ գտեղին վասն այլոց չամ-
բառնալոյ զնշխարս, եւ կամ թէ յերկիւղէ հինին ճեպելոյ, եւ կամ
թէ ի բաղմութենէ անցերոյ ամացն՝ անյայտեալ լամն էր»⁹² զամս
իւրեւ 150: Յետ որոյ վաչաղան արքայ ըղձիւք ի խնդիր ելեալ նըշ-
խարաց երանելւոյն, գայր յԱմարասայ վանս, զի ի վաղ տւրեմն շի-
նեալ էր սա, ան անկալութեամբ իսկ նստէին անդ դառաջինն: Իսկ յայն-
ժամ վանաց երէց միայն նստէր, որ եւ ասէր ցարքայն թէ՛ «Յոյով
են գերեզմանք մերձ յեկեղեցին, վասնզի ի հինախաղաց ժամանակէն
եւ ի մեծադոյն հիմնարկութենէ եկեղեցւոյն՝ ո՛չ ոք կարաց չինել»⁹³:
Եւ հրաման ան թաղաւորն ամենայն աշխարհին յաղթիս ապաստան
լինել, եւ բրել զհող եկեղեցւոյն, եւ բերել զմասն նշխարաց Սրբոյն
Գրիգորի Լուսաւորչի ան զՀոնիսիմեանց յեկեղեցի անդր ի հանդիս-
տարան արքոցն Զաքարիայի ան Պանդարէօնի՝ նոր յայտնելոց: Եւ
տեսլեամբ յախոնեալ սրբոյն գտեղի հանդատի մաքուր մարմնոյն իւ-

87. ԶԱՆԱԼԱՆՆ ՍԱՐԳԻՍ, ամդ, Հտ. Ա., էջ 196:

88. Փ. ԲՈՒԶԱՆԻ, էջ 26:

89. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, էջ 280:

90. ԿՂԿՏ., էջ 39:

91. Ամդ, էջ 35:

92. Ամդ, էջ 39:

93. Ամդ, էջ 65:

լոյս լինելու յարեւելիս կոյս եկեղեցւոյն, եւ «Հրամայեալաց բոլր զտեղին : Կայր առ նմայ ըլլիկ մը փոքրիկ եւ խաչ ի վերայ նորա . եւ Երթեալ Երանելին ի բլուրն՝ կայր հուպ առ խաչին»⁹⁴ : Իբրեւ աղբ-եղեւ արքայի տեսին, զիմեալ զայր յԱմարաս մեծաժողով բազմութեամբ եպիսկոպոսաց եւ արքունի դրանն . եւ զի «աստուկապէս լինէին հոսմունք անճրեւաց, զի ժամն զարնանային փշր եւ ամբակալոյս լեալ ի բազմութեանէն ճանապարհին՝ դժուարինս գործիւր ճեպողացն : Անդ ապա զի՞նչ արասցէ Գրիստոսասէր արքայն . մանկանց եկեղեցւոյ ոչ տայր թող ի իջանել յերկրաբացն . ինքն, արի եւ քաջ հաւատովն, իջանէր յերկրաբացն, եւ շրջեալ ի մէջ բանակին խաբկոտութեանց հանդարտիկ, եւ ըստ վարդի հրամայէր զղնայն, եւ թուէր իւր թի ի վերայ ծաղկանց՝ եւ ի փափկութեանց ընթանալոց, եւ ոչ ի կաւի եւ ի տղմի : Սպասաւորէր դեսպակի սրբոյն մեծն այն արքայ, եւ այսպէս ի բազմութեանէ ալիւսայլ լեզուացն եւ ժայնից աղբի աղբի հնչեղաց եւ դունակ դունակ պարծառակերպութեանցն՝ իբրեւ ամալ լուսաւոր ծածկէր զերկիր : Այլ եւ դեսպակն նոյնաճեւ աստղաճաճանչ շքեղացեալ փառօք երթայր ի մէջ քրիստոսեան բանակին : Եւ իբրեւ մեքճ խղեն ի դիւղ մտանել՝ զնստ փոքրիկ անցանէր ընդ մէջ շինոյն, եւ կամուրջ կազմ ի վերայ : Անյառ սիրարորոք վառամար տոչորեալ արքայն ի Գրիստոս եւ ի սուրբա նորա, ինքնին կայսերակերպ զդեսպակն իջեալ անցանէր ընդ ջուրն, ոչ թողլով յայլ ոք զսպասաւորներն : Եւ երթեալ ի նշանակեալ տեղին՝ յերկարագոյն լինի ծնրալքութիւն ամենեցուն եւ խնդրուածն : Անդէն հարեալ զիտրանն արքունի՝ զդուշանալ մինչեւ ցվաղիւն հրամայէր : Ընդ այն ժամանակս եպիսկոպոս ոչ կայր յԱմարաս . եւ հարցեալ արքայի զքեղջն Երէց եւ զայլս ոմանս ի ծերոց՝ թէ ձեր նշան ինչ տեսեալ է ի տեղւոյն թէ ոչ, պատմեցին նորա զոր ի Յորայ ճղնաւորէ լուեալ էին : ... Սա բարոյս անդամ եկեալ կատարէր զյիշատակ սրբոյն Գրիգորիսի, եւ ասէր առաջի բազմաց երիցս . Թագաւոր հաւատացեալ յառնեցոց է Արուսեանից աշխարհիս, նա առնէ խնդիր տեղւոյս եւ սրբոց նշխարացն Գրիգորիսի : Դարձեալ այլ ոմն անապատախան հիւր Երեալ առ մեզ՝ լրեկալաք զնա, որսէս սովորութիւն է եղբարց . եւ նա Երեալ ի տեղիւր յայր ննջեաց, եւ ի քնոյն զարթուցեալ՝ իսկ եւ Երեալ առնէր խաչ եւ քնէր ի տեղւոյն, եւ պատուէր տայր՝ մի՛ ումեք առնուլ զխաչն, այլ մեծագոյն եւս կանգնել խաչ, եւ այդունն եւ Երիկունն անխափան վատարել զաղօթն խնկարկութեամբ, զի մեծապէս սքանչելիս տեսանեմ յայսմ տեղւոյն»⁹⁵ :

Այսոցիկ եւ այսպիսեացս ի վերայ հասեալ արքային՝ դարձեալ աղօթս եւ հաւմունս քարոզէր, եւ ինքնին «առաքինասէր Թագաւորն

Հողընեալ առնույր բահ է ձեռն, եւ քաջարէս առնէր զըրաժն, եւ ինքն բարեւելք թաղուհին, թաղաւորական զգեստիւնն է հողոյն փութապէս պեղէր: Ընդ որս եւ հպիսկոպոստունը, քահանայը եւ նախարարը եւ վանայը նախարարացն՝ իւրաքանչիւր զգեստիւք մեծաւ յօժարութեամբ կրէին զհող բրածին: Եւ յայնժամ խորագոյնս փորեալ՝ սըխարէին է կողմն հիւտիսոյ, եւ նշխարքն յարեւելս փոյս մնայր: Եւ է մեծի տրտմութեան լեալ արքայն եւ ամենայն ժողովուրդն, մինչեւ նստեալ ստրջացեալ թաղաւորին ամենայն ժողովովն է մեծամեծ հողս: Եւ ապա քաջալերեալ արքայ ճշմարիտ հաւատով՝ առէ անսխալ լինել ամենակալին Աստուծոյ բանի՝ յերկուց եւ յերեւելի ժողովոց է նորա անուն, վարդապետի գտանել զինչդիւն, թող թէ աշխարհ ժողովելոցս է բոլորեցունցն Աստուծոյ անուն, հաստատեալ գիտեմ որ ոչ անփոյթ արարեալ մերժեցէ զմեզ ամօթով: Յայնժամ հրամայեալ, զսուրբսն որ զկնի էր բերեալ՝ զմեզ առաջի բրածին եւ յարեւելս փոյս սկսան զըրաժն առնել, պատահեցին ցանկացելումն զանձի: Եւ յանդիպեալ հրճուանօք արքայ եւ որք ընդ նմա է խորանն անդը՝ ազգովն լինէր քաղմութեանն ամենայնի՝ գլխոյ նշխարացն: Եւ առ հասարակ դիմեալ ամբողջին առ փուռն՝ կամէին հարկանել զբէժն եւ զխորանն, մինչեւ արտաքս երանել թաղաւորին, եւ հազիւ ուրեմն հանդարտեցունցանել զդիմեալսն: Իսկ է բանայն գերեզմանին եւ յերեւել նշխարացն՝ անընդելոսկան իմն բուրքը հոտ անուշից, մինչեւ ամենեքան է թմբութիւն լեալ ժամս քաղովս՝ ծածկելով զյորովիցն խնկարկութեանցն հոտ: Ընդ որ յոյժ հիացեալ արքայ եւ ամենայն որ ընդ նմա, միաքան տային փառս տուողին արնպիւտայ հաւատք բարեաց:

«Նստէր առ քերեզմանի սրբոյն՝ թաղաւորն է վերայ երկրի, եւ է զանաղան պատուեալ սպասուցն արքունի հրամայէր բերել. եւ մըդեալ զսպասուն է վերայ ինքեան ծնագացն՝ յոյժ երկիւղիւ սպասուորոյժ արքոցն: Եւ ւերիցունքն համելով զնշխարան՝ հաւաքէին է սապատն է վեր՝ զոր թաղաւորն ունէր ընդ գլխիս իւր: Եւ գտեալ չիչս ւերկուս ապակիս, առ նոյն նշխարացն, է միւռմն կայր յարենն Զաքարեայ, եւ է միւսումն է նշխարաց Պանդարէոնի: Եւ առեալ զամէնն է դուրս, որըշուէին ամենայն քաղմութիւնն մինչեւ ցերեկոյ: Եւ վնքեալ արքունի մատանեալ՝ հրամայէր մեծաւ զգուշութեամբ պահել մինչեւ ցատուտոն: Գտանն եւ ապակի մի է գերեզմանի նորին Գրիգորիսի ըմպելի, զոր առեալ արքայի՝ առաւել զոհանայր զԱստուծոյ՝ ամենայնող քարեացն տուեցելումն իւր: Եւ է վաղիւ անդը հրամայեաց գլխի իսկ վառն արկանել է վերայ երկրին եւ ոսկեւրէն մաղազմայս բերել, եւ անոյժ զինոյժ զնշխարան հրամայէր լուսնեալ եւ յարեւալոցունցանել է վերայ՝ ըստ օրինակի վառին... Աստանօր հրամայէր տալ մասն իւրաքանչիւրումն ւնպիսկոպոսաց՝ առ է բաշխել միմեկեւ-

լոց իւրեանց: Եւ մեծադոյն ինչ մասն հրամայեաց յԱմարաս թողուլ ի նշխարացն, եւ զայլսն մեծաւ զդուշութեամբ եւ զանազան սպասիւք, ինքն իսկ սպասաւորեալ պահէր, թաղաւորական կնքեալ կրնալ: Եւ ի վերայ զերեզմանին հրամայէր արկանել հիմն մատրան եւ փութապէս աւարտել, անուանաւորեալ մատրանն՝ Սուրբ Գրիգորէս... Ապա չուէր բանալն ամենայն առաջին կարգադրութեամբն եւ սրբոցն դասուք»⁹⁶: Եւ մեծաւ հանդիսիւ բարձեալ զմեծ մի մասն եւս նշխարացն՝ բերէր թաղաւորն յիւր սեփական գիւղն Դուտարեան, յԱւտի, եւ անդ շինէր մատուռն՝ յանուն սրբոյն Պանդալէոնի, եւ հանդուցանէր զնշխարան, եւ մասն մի ի դաստակերտին՝ զոր շինեալ էր վասն աղջկան միոյ ինչիւ կոչեցելոյ, եւ մասն մի ընդ իւր շրջեցուցանէր միւշտ ի բանաւին, երկրիցս ի տարուջ կատարելով դոօն սրբոցն՝ երկս երկս աւուրս, զորոյ զխշատակ մինչեւ ցայսօր վատարէ եւ Եկեղեցիս Հայաստանեայց՝ աօն գիւտի նշխարաց Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի անուանելով, ի Մեհակի ամսին 28, որ է 6 Մարտի: Զայս դէպս մանրասրտութեամբ առնէ պատմիչն Աղուանից՝ ի ժամանակազրաց ստուգեալ, զոր եւ հին ճառքնաւորք զաղափարեն:

Գրեն ի Տփլիսեաց եւ ի Շուշեայ, ի 23 Ապրիլի, գտանին նշխարք Ս. Գրիգորիսի յԱմարաս: Գէորգ Արքեպ. թեմին առաջէ զԳէորգ Արամեան վրդ. նորոգել զեկեղեցին, որոյ պեղեալ զառաջնաւ բեմին՝ գտանեն վիմափոր զերեզման օրոցաձեւ կափարջաւ, գրեալ ի վերայ հայ եւ ասորի գրով՝ մարմին Սրբոյն Գրիգորիսի. բացեալ՝ հող միայն դատին: Ապա արեղեալ զորմն ընդ հիւսիս աւաղանաւ՝ գտանի շիրիմ նման նովին, եւ ի նմա նշխարքն: Գայ Արքեպիսկոպոսն ի Շուշեայ 2000 ժողովրդօք, բառնայ զգաղաթնն միայն եւ զնչ ի վերայ զերեզմանին ի յարգութիւն, յարձաթեայ սփռէ: Ապա տանին ի Շուշի եւ դնեն երկս երկս աւուրս ի յարգութիւն յամենայն եկեղեցիս քաղաքին. խոռն դիմեն հաւատացեալք ի սրտիւ: Դադարեցուցանէ Արքեպիսկոպոսն զշինութիւն եկեղեցւոյն, մինչեւ առցէ պատուէր յիշմլածնայ, սիւնհոգեոյն: Թուի վամաւ դատարկ թողեալ զառաջին զերեզման ի խար կրկտողաց, որպէս ասեն եւ Լէնկթիմուրայ րացեալ եւ չգիտեալ ինչ⁹⁷:

152. Յետ գիւտի նշխարացս՝ թուի կրկին հաստատեալ եպիսկոպոսաց յԱմարաս, յորս յիշին նախ՝

Դառնիկ

96. Աճ, էջ 80-83:

97. Այս վերջին մանրամասնութիւններու աղբիւրը Ալիշան նշանակած է իր ձեռագիր օրինակն վրայ. «Մասիս լրագիր, 5 Յունիս, 1856, թիւ 332»:

Հռոմակ՝ յետ կիսոյ 2 դարու

Մխիթար՝ յելս 2 դարու

Սերոբ

Յովհան՝ ի կէս 1 դարու

Սահակ՝ ի սկիզբն 2 դարու

Յովսէփ՝ ասպար կաթողիկոս յ746-762

Սարգիս եւ Վրթանէս՝ ի կէս ԺԳ (դարու)

Ներսէս՝ ի 1282

Բարսեղ՝ 1730:

Սերովրէի ժամանակ ոչ է ստուգուել յայտ, եւ ասի զնմանէ բերեալ յԱմարաս նշխարս ի Հռոմոց, ընդ որս եւ զաջ Լուսաւորէին: Ոչ միայն նպիտոյսոսանիստ, այլ եւ աթոռ երբեմն լեալ կաթողիկոսաց Աղուանից ասի Ամարաս ի հնումն, այլ ոչ գիտեմ երբ: Յնչս ԺԳ դարու, Բաղու դան առաքեաց զՋալալ որդի Տարսայիճի «այլ նւս մուղալ արամբ»՝ ի մեծ աթոռն Աղուանից յԱմարաս, որ ի հինն լեալ էր աթոռ կաթողիկոսաց նոցին, եւ ետ տանել առ ինքն զգաւազան սրբոյն Գրիգորիսի... քանզի եւ կայր գերեզման նորին անդ, վասն որոյ եւ դաւազանն ի նմին եկեղեցւոյ: Եւ ընդ նմին տարան եւ զըսքանէն ի խաչն աստուածաճրատ, որ ի հին ժամանակաց կայր անդ, կաղմեալ ի համակ ոսկւոյ եւ զարդարեալ լղ (36) ակամբը պատուականօք, եւ այս ի մատնելոյ լիբր եւ անդգամ երկրոյ միոյ ի նոյն վիճակէ: Եւ զի էր անդ դուստր կայսերն Յունաց Դեսպինա անուն, որ ածեալ էր ի կնուծին Ապարայ խանին եւ անուցեալ էր յիւր որդեղիրս զԲատոյն, սա բազում թախանձանօք խնդրեաց զխաչն եւ զգաւազանն, յուղարկեաց ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս: Եւ այսու օրինակաւ կողոպտեցաւ աշխարհն Աղուանից ի պատուական եւ յաստուածային դանձուն»⁹⁸:

Այժմ յԱմարաս կանգուն կայ հին եկեղեցին ի խորեոջ երկրի՝ բթածեւ կաթողիկոսիւ, զոր ի յետին դարս նորորեալ սենեկազարդ պարսպաւ շրջապատեաց Մէլիք Շահնազար՝ ըստ ասելոյ Սարգսի Ջալալեան⁹⁹: Այլ թէ իցե՞ն անդ արձանագիրք կամ այլ ինչ հնուծիւնք՝ ոչ նա յիշէ եւ ոչ այլ ոք. ընդ նմին եւ սահմանք իւր անծառօթք մնան:

153. Ի վիճակի աստ կամ ի նախադրեալմն՝ են եւ տեղիք ինչ հին եկեղեցեօք, զոր յիշատակն հաւաքողք արձանադրեալեանց կողմանցս, առանց ստոյղ ցուցման դրիցն. և են Հաւաքոյիկ, յորում եկեղեցի շինեալ յամին 1233՝ որսէս ցուցանէ արձանն. «Ի թիւն ՈՁԲ

98. ՍՏ. ՕՐԲԷԼԵԱՆ, ամդ, Հտ. Բ., էջ 218:

99. Հմմտ. ՋԱԼԱԼԵԱՆՅ ՍԱՐԳԻՍ, ամդ, Հտ. Ա., էջ 196:

էր յիշխանութեան Հասանայ, որդւոյ Վարսամեղայ և ամուսնոյն նորա Մամբանայ, ևս Յովհաննէս քահանայ, քուսերորդի Տէր Գրիգորի և Գէորգի եղբարորդի, և ասլ միարանքս, շինեցաք սուրբ եկեղեցիս՝ ի փրկութիւն հոգւոց մերոց»։ Եւ ասլ արձան տապանադիր. «Եւ Ջաջուք որդի Աղբակայ, վանդեցի զխաչս ի տապանի հօրն իմոյ Մմբատայ. Ո՛հր»։ յորում վերիպակ ինչ զոյ ի յատուկս կամ ի հայրանունական անուանս։

Բառաւայ-ձոր, յորում հնագոյն ևս եկեղեցի, շինեալ ի 1181. «Ի Թուին Ո՛ւ, և յիշխանութեան Մմբատայ, ևս Բարսեղ եղէցս, Սարգիսս և Եղբարքս մեր Ժողովրդավքս, շինեցաք զեկեղեցիս, բերաք զվուրս. որք երկիր պատանէք՝ զմեզ յաղակեալ յիշեցէք»։ Ջորսն բերումն ցուցանէ ևս վանս լինել առ եկեղեցեան։ Եւ յայլմէ արձանադէ՝ երեւի հուպ լինել ի Գանձասար, զի ասի. «Եւ խորիշահ, դուստր Վասակայ, ամուսին Ջաքարէի որդի Վահտանգայ, միաբանեցայ սուրբ ուխտիս, զնեցի զմատաղիս և ընթերցողած ևս սուրբ Գանձասարու, և միաբանքս տուաք փրկու ժամ ի փոխման Աստուածածնին. ով խափանէ՝ դատի Աստուած»։

Թողամ աւերակ գեօղ ի զառ ի Թափ ձորավայրի ի ինչէն, յորում կիսակործան սաքաչէն եկեղեցի և արձանադիրս ի նմա տչ Հին, 1647. «Կամաւն Աստուծոյ, ևս Տէր Եղիա, շինեցի սուրբ եկեղեցիս, յիշատակ հոգւոյ իմոյ կողակցին Բեղարդին՝ որդւոյն Ատաի Բէգին, ի ժամանակս Շահբազին, ի յիշխանութեան Մուքոմաղադրի խանին Թաղուրի. ի կաթողիկոսութեան Գանձասարայ Տէր Գրիգորի. Թուին Ռ՛ՂՁին»։

Պտկեսի բերք. ուխտատեղի զմբէթարդ եկեղեցեալ, ի բարձու վայրի, նորոգեալ ի Յովհաննէ ումեմնէ վարդապետէ, որ և Թողեալ է ի նմին ևս անուն իւր դրոշմեալ ի բեմին. ևս առ նովաւ տապան Ս. Գէորգայ ուրումն ևս ի սեանն դրոշմեալ. «Ղուկաս վարդապետ ի Թուին Հայոց Ռ՛ՄԼ (1781) շինեաց զմի ջրաղաց ևս նստ ամա յիշատակ»։

ՊԱՐՁԿԱՆՔ ԳԱԻԱՈՒ – ՇՈՒՇԻ ՎԻՃԱԿ

154. Յետին փոքր ի չատէ ծանօթ զաւառ Արցախոյ է Պարծկամի վամ Պարզկամի, որ և Պանծկամի, և ըստ այլայրութեան զըրջաց՝ Պազկամի, Պածկամի ևւն. զոր ի հարաւոյ Սմարտայ լինել տան դուշակել բանք պատմչին, որ զարչաւանաց Բարանիկեցւոց՝ ընդ Հաբանդ, Ամարաս, Պարզկանս, Մախանս, ևս ստուգագոյն ևս հին պատմիչն Կաղանկատեցին, ի պատմութեան Գիւտի նշխարաց Ս. Գրիգորիսի, ի մէջ բերելով զաւանդեան ի ծերոց առ Վաչագան արքայ, զՅովսայ ճգնաւորէ. յորում ևս տկիղն աշակերտութեան դա-

ւառւիս ի Բրիտտոս պատմի. «Յոք ոմն այր ճգնատար եւ յոյժ առաքինի վարուք կեցեալ յաշխարհի, ոմնէր եւ առաքելական շնորհս, որ բազմաջան աշխատութեամբ իւրով հաւատովն եւ սիրտն Բրիտտոսի, զմեծազոյն Արցախոյ աշխարհ մի Պարգկանք կոչեցեալ, դարձուցանէր ի ճանապարհէն մօլորութեան եւ ի դիւանեւէր սնտոյի պաշտամանց փոխարկեալ առնէր ծանօթա Բրիտտոսի աստուածութեանն...: Սա բարզում անդամ երեալ կատարէր զյիշատակ սրբոյն Գրիգորիսի»¹⁰⁰: Եւ այս է զի սահմանակից Ամարասայ էին Պարգկանք. իսկ ժամանակ վարդապետութեան Յովբայ՝ թուի յառաջ քան զվարդապետ Ս. Մեսրոպբայ:

Եւ ոչ մի չէն կամ վայր նշանակի ի պատմեաց յայս գաւառ, որով լաց ի սահմանակցութենէ Ամարասայ՝ չէ մարթ գիտել ինչ գհանգամանաց նորին: Այլ թուի թէ ոմնէր սա զձորաճովիւն Գարդարաց, յարկանց նորա մինչեւ ի դաշտաբերանն Գարդարացւոց, ցոր վայր հաստանեմք եւ մեք սահմանս միճակիս տեղադրութեան, ի հարաւոյ յիւսէն արեւալ զամենայն հովիտս արեւելադիմաց փտակաց, մինչեւ ի ջրբաժին գետոցն, որք ի հարաւ յերասի իջանեն: Եւ ըստ այսմ գրաւի ի սմա հիւսիսային ծայր աթմեանս մեծի վառանդինայ գաւառի, զոր եւ համարեմք բնիկ վիճակ Շուշայ, յանուն մեծի քաղաքին, որ ի սահմանամէջն է Զլրբերդու, վառանդինայ եւ Զանկեազօրայ, եւ դիւս զհամօրէն Առանայ, այսինքն Գարապաղու:

155 Մեծ եւ ամուր քաղաքս Շուշա կամ Շուշի՝ ի նշանակեալ սահմանիդ յահեկէ Գարդար գետոյ վայ, ի յանջատ սարահարթի, կաւախատն եւ հերձուտ ժայռի անառիկ եւ անմատոյց՝ բաց ի կողմանց երեւանեան եւ Գանձակեան դրանց քաղաքին, որք եւ ամրացեալ են աշտարակօք: Շրջապատ բարձրալանդակին իբրեւ երկու մղոնաւ է, զորոյ զմասն մի բերդաքաղաքն ունի եւ զմեծագոյն մասն Կերեղմանք եւ պարտէզք:

Եւ առաջ քան զիդս անցելոյ դարուն, գեող ետեթ էր տեղիս Շուշի ձայնեալ, որ ոչ յիշի ի դերս, եւ չկարծեմ թէ Շաշուաղն իցէ յիշեալ ի վարդանայ¹⁰¹ ի կողմանս Սաշնոյ՝ որում տիրացաւն Փատուին: Ի դառեալ Թաթարաց հալածելոց ի Նատիլ Շահէ այսր ի Սորասանէ, առաջնորդ ունէին զթուրքման մի փանախան անուն, ի ձէվանշիր տոհմէ: Սա տիրեաց Գարապաղայ, նուանեալ զհնդեանն մէլիքս երկրին, եւ հաստատեաց զթոռ իւր՝ նախ ի Պարազ, ապա ի Շահպուլազ, եւ յետոյ յամին 1789 Վառ գտեղիս զայս յաներոյ իւրոյ Շահնապարայ Մէլիքայ, եւ կառոյց գրեթէ յամբողջին յերեսաց Պարսից,

100. ԿՂԿՏ., էջ 75:

101. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ամս, էջ 100.

եւ Կոջեաց փեմապատ, ուր եւ դրամ կուխեաց յիւր անուն, որ եւ ցարդ վարի: Այլ ի փոխադրել այս զբնակիչս Շուշի գեղջ, զնորին հառ եւ դանուն: Փանայ յաջորդեաց որդի նորա Իսլահաճ, ի 1790, առ որով Աղա Մահմուտ Շահ Պարսից, յաման 1794 եւ 1795, երկուս պաշարեալ զքաղաքս՝ յերրորդումն սովեցուցեալ էառ, եւ անդիմացաւ ի բնակիչսն, վասն որոյ եւ ինքն չարաչար սպանաւ, եւ դարձաւ անդէն Իսլահաճ: Սա յամին 1805 եմուտ ընդ պաշտպանութեամբ Ռուսաց, եւ ի ստրջանայն՝ զրկեցաւ եւ ի վնասաց: Եւ յաջորդեաց նմա որդի իւր Մեխդի խուլի. սորա եւս կամեցեալ մատենել զքաղաքն ի Պարսս, Ռուսք ի սպառ դրանցին զՇուշի եւ զԳարապաղ, յամին 1822, առ զօրապետութեամբ Մատաղտֆայ Հայկազնոյ, եւ կարգեցին մայրաքաղաք երկց տաճկական կուսակալութեանցն՝ Գարապաղայ, Շէքեայ եւ Շամախեայ:

Գաղաքաբերուն ամուր փ բնէ, եւ եւս ամրացեալ խոր կրճիւ, որ սրտէ զնովաւ ի ստորէ, եւ քարակտուր բլրի ի հարաւոյ կուտէ Երկուստեք վախս աշտարակաճեաւ ունելով բարձունս: Գձուճ եւ տըր գեղծ է ներքին կերպարանօք. չիք ի նմա շինուած հոյակապ. փողոցք անձուկք եւ տղմուտք՝ սակս կառուտ եւ կրուտ հողոյն, եւ դարպիու վայրաց: Տունք հողով դանդեալ են մասամբ քարաւն. շուկայ մի անեթ է մեծ քարամբ եւ աղիւսով շինած, եւ ջրակարօտ է քաղաքն, զի աղուղայիւ ածեալ է ջուր ստորեւ ի դուռն Երեւանայ: Երկուս եկեղեցիք են Հայոց, Աւուրեցեոց եւ Լազանճեցեոց կոչեցեալք, եւ այլ երկուք՝ մանր եւ անշուք. եւ շուկայ մի Հայոց՝ փոքր կրպակօք: Այլ ունին սոքա եւ տպագրատունք, տւտի ընծայեցան մատենանք ի լոյս, ջանիւ բանասիրի Տեառն Բաղասարայ արքեպիսկոպոսի եւ մետրապօլիի, որ աստ հաստատեաց զարժոռ իւր, յաջորդ զուով կաթողիկոսացն Աղուանից, եւ Թեմք են նորա՝ Գարապաղ եւ Շրուան: Աւետարանական ընկերութիւն Պաղիւնոյ հաստատեալ է ի Շուշի վարժարանօք: Յամին 1864 հաստատեցաւ վարժարան աղջկանց, անուանեալ Լարաբաղու Ս. Մարիամայ Օրիորդաց ուսումնարան, ջանիւք հայադղի տիկնաց քաղաքին: Աստ նստի եւ զօրավար Ռուսաց եւ քաղաքական պաշտօնեայք Գարապաղ գաւառի:

Բնակիչք ան Թաթարք եւ Հայք՝ իբրեւ 7000 տղիք, արք ճարտարք եւ աշակուղջ: Կլիմայ քաղաքին ո՛չ է քաջ առողջասուն, սակս տօթոյ ամառանի եւ ձման եւ ցրտոյ ձմեռայնոյ, զի եւ բարձր է իբրեւ 4000՝ յերեսաց Կասպից ծովու: Այլ վասն բարձրութեանս իսկ եւ շուրջակայ անտառացն՝ զեղեցիկ եւ դիտակ տեսարանս ունի ի վերայ լեռանց Կովկասու, եւ դանաղան դիմաց արցախական եւ Սիւնեաց գաւառաց:

ծր. Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է՝ «Մեղու, ԻԲ, 70»:

Շրջավայրը քաղաքին անտառաւայտը են եւ զեղազան դրիւք. երկիրն ապառաժուտ եւ դայրախաղուտ գունազոյն, դեղնաադիսակ կրահողով: Յաջմէ Գարգարայ, իբրեւ ժամաւ հեռի է ի քաղաքէն Շուշա՛ւնս գեօղ, որ է հինն Շուշի գեօղ, յորում ջրաղացք են յեղր գետոյն:

156. Բոլորակաձեւ հովիտն Շուշայ, ըստ երկրաբանական զննութեանց Տիւպուսայի, թուի բաժակ մի ամբարձական յերկրամուղ դորութենէն, կրային կազմութեամբ, ի պտրփիւրէ ընդմիջեալ, յորոց մեծամեծ հաստրք անկեալք ցրուեալք են այսր անդր:

Գեօղը նշանակեալք ի վիճակիս՝ յահեկէ Գարգարայ ան. ի հարաւոյ եւ յարեւմտից քաղաքին՝ Տաշ-ալդը, զի ի ներքոյ կայ քարաբերին, յորոյ վերայ քաղաքն է: Յարեւմտից սորա՝ Զարիստ, որ թուի յիշատակեալ յարձանս Քաթիլայ վանաց՝ ի թեմի Աղուանից «Զարիստ իւր գետովն», թէպէտ եւ գետ աստ Գարգար է: Ի մտից սորա բացազոյն եւ ի ստորոտ լեռինն անջրպետի Սիւնեաց եւ Հաքարի դիւտոյ (որ ընդ Զարիստայ յիշի ի նմին արձանի) գեօղաւան՝ Լիստկոբի (?), որ եւ զօրանիստ պահապանաց Ռուսաց թուի, եւ հուկ ի նա ակունք Գարգարայ:

Իսկ ի հիւսիսոյ արեւելից Շուշայ՝ հալիփալը, Կապէլիքն, Կէրֆէնա, Խամբէն, Պէլլիլ, Խանիծակ՝ առ կցածով օժանդակի միոյ Գարգարայ: Թուի սա նոյն ընդ Խանիծիկ դիւղ, յորմէ էր Պետրոս կաթողիկոս Աղուանից՝ ի կէս ժէ դարու: Ի սորա հիւսիսոյ են Պալըմ եւ Մէլիսդուքն, զոր յԱմարաս յիշեցաք:

157. Յաջմէն Գարգարայ ի հարաւոյ Շուշայ ոչ նշանակին գեօղք, այլ ըստ հիւսիսոյ արեւելից անդր քան զՇուշաքէնտ՝ Տաղտան, Տաշֆէն, Էղլիս, Խանտալ՝ առ Գարգարա: Յելից սորա՝ Թիրաւ. ի հիւսիսոյ՝ Ապտալ, յորոյ ելից հիւսիսոյ՝ Առանմամիւն (?), Բիրմաւալ, յորոյ հիւսիսոյ ելից առ Գարգարա նախջաւանն է:

Յելից Թիրաւայ ձգին ոստք լեռանց՝ անջրպետելով զօժանդակս Գարգարայ ի Քանաշիւն (?) գետոյ, որ եւ ի նոցունց իջեալ երեւի, եւ յետին գետն ի յարեւելս ընթացիկ. այլ անծանօթք ան ընթացքն եւ բերանն: Ընդ մէջ լեռինս եւ գետոյս եւ Գարգարայ հովտին՝ նշանակին յելից վերոյ գլուխոց գլուղիցս՝ Թափիւր, Էմզու-ֆէն, Գարաֆէն, Կիւպաշլը եւ այլն:

158. Մինչեւ անցեալ ի Վասանդին գաւառ՝ նշանակեսցուք եւ զգեօղս ինչ յիշեալս ի յետնոց, որք ի կողմանց Սաչենոյ երեւին լինել, եւ են՝ Մեօկիստու գլուղ, յորմէ էին վաթորիկոսքն թուսաս, Աւաքել ի վերջ կոյս ժէ դարու. Ղշալս, յորմէ Սարգիս կա-

Թողելիս ի սկիզբն ժՁ դարձեց. Պուլմ յորմէ էլ քի Փիլիսպոս կաթո-
ղիկոս՝ յետ ևրիսոյ ժՁ դարձաւ :

Նշանաւոր քան զսոսա ձալէք, յորում եւ մենաստան անուանի,
աթոռ լեալ կաթողիկոսաց Աղտւանից ի ժէ դարու, որոց եւ ոմանց
սերեմանը են ի նմա, որսրէս յարձանացս երեւի :

Ա. «Յանուան Աստուծոյ, ես Կարապետ կաթողիկոս, շինեցի զե-
րեւելցիս ի Թուին Պիլին, յիշատակ հաւոյ իմոյ. յաղաւթս յիշեցէք» :

Բ. «Ի Թուին ՋիԴ. հանդիստ Թովմայ կաթողիկոսին» :

Գ. «Ի Թուին ՋԿ. ես Տէր Առաքեալ կաթողիկոս, ղնեցի վերըս-
տին պարոն Հասան Բէկէն երեւելցւոյս դրան ղուրուղն, դռ (3.000)
Թանկայ խարճ արի եւ տվի, վասն մեր հոգւոյս սուրբ Աստուածա-
ծինս. եւ ով հակառակի արս ղուրուղիս կամ խրելով կամ ծարխել
ջանայ, զվարձա Կայենի առցէ : Արդ, ես Տէր Առաքել կաթողիկոս,
կանդնեցի զիսոյ եւ նորոքեցի քերեւելցւոյս դուրան վասն հաւոյ Տէր
Թովմայ կաթողիկոսին. ով ոք նստի աթոռս՝ մէկ պատարառդ առնեն
Ջատկին. թվ. ՉիԹ» :

Դ. «Թիւ ՊԿ. Կարապետ կաթողիկոսին

Այս է տարաւ երիցս վեհից

Որք աւծեցեալք ի տունն Աղուանից

Աստ Թափառացեալք յայնմ միջոցից

Կան ամբոյսեալք ի ներ տարաւից,

Յար սպասեն հաստչին բնաւից

Անկալեն յուսով պողաւից» :

Մերձ ի վանսն ի Ներքի-ընծուն կոչեցեալ ազարակի առ ջրով, կայ
խաչարձան անդեալ՝ եւ զիրս ի նմա. «Ես Հարթէլ (կամ Հարթէլ)
կանդնեցի զիսոյ քոնրորուոյ իմոյ Դեղայ. յաղաւթս յիշեցէք զիւնդ
եւ զԴրիպոր. թվ. ...Ո՞» . առաջին տառ թուականիդ եղծեալ է : Թերեւս
սա իցէ Խնդու գիւղդ վերոյ գրեալ, ըստ Թուրք հնչման, եւ մերձ նմին
մենաստանն :

Ի նախնեացն յիշատակէ Գոթապարակ տեղի՝ Թուլ յայս փոխման,
զի Վերոյ կաթողիկոս, որ յարարտակէն Հոնաց իոյս տուեալ ի Պար-
տաւայ՝ այս անկաւ, աստի ճեպարեաց ի միում գիշերի կամ աւուր՝
եհաս ի Ջարաբերդն :

ԺԳ. Արեւան իր ձեռագրին մէջ ջնջած է հաստած մը, այսինքն՝ Արշաձոր կամ
Առաջաձոր, յորմէ Դաւիթ կաթողիկոս ի կէս ժՁ դարու, յորում աստարան
մի գրեալ ի 1453 յիշէ Տէր Բաղդասար Հասան Ջաւախան :

զի առէ ընդ դաղթեանսն յԱրցախոյ ելեալ եւ ի գեղջէ Գօշիգայ դմէլիք Փաշիկ, եւ զմէլիք Սուջում ի Դիզակայ, եւ այլ եւս չորս գեօղս ի Դիզակայ համօրէն չունայս ի Պարս՝ ի վերջ ԺԶ դարու: Մէլիքք երկրին յիշին եւ յետ այնորիկ. առ Նատըր Շահփէ յիշի մէլիք Յէփէն Դիզակայ, եւ յետ նորա (Նատըր Շահփէ) Հասան ամն (Թեքեւ Ջալալեան) մէլիք էր Վառանդինայ, զոր սպանեալ եղբորորդւոյ նորա Շահ-նաղարայ՝ կալաւ զիշխանութիւնն, մինչեւ բռնացաւ Փանան խան ի վերայ Գարապաղայ, անմիաբանս գտեալ զհնդեակն մէլիքս տնարս երկրին, եւ ապա դարձ արարեալ ի Ռուսաց՝ խնամեցաւ ընդ խանին, փեսայացուցեալ զնա ի դուստր իւր, եւ տուեալ նմա զվայրն Շուշի քաղաքի յիւր բաժնէն:

Վիճակ մի եւս Աւետարանց անուն, հանդիման մէլիքաւ իւրով, յիշէ Աբրահամ կաթողիկոս Կրեւոյցի¹⁰⁵, որ թուի ի հիւսիսի արեւելից գաւառիս լինել, ունելով աւ գեօղաւան համանուն, յորում 200 տունք են ՀայոցԺ: Ըստ հոգեւոր իշխանութեան ի թեմ Ամարասայ աթոռոյն՝ վարդեալ է գաւառս՝ յամին 1730:

Չարժու քաղաքական տրոհմունս գաւառիս ըստ վիճակս՝ ոչ գիտեմ, վասն որոյ եւ գլխնաստանն միաւհաղոյն նշանակեցից, ի հիւսիսոյ տկտեալ յանջրարեւնէ Գարգարայ՝ յանել հանելով յերասխ:

161. Ի լերինս անջրարեւի Գարգարայ եւ Ք... նշանակէ աշխարհացոյց մի Յըշանլը վանս, որ չգիտեմ ո՞ր իցէ, արդեօք Ճալէօթ ելէ՞ն այլ: Եւ բաղադրոյն ի հարաւոյ, իբր 10 մղոնաւ հեռի ի Շուշեայ, ըստ հիւսիսոյ արեւելից՝ այլ վանս Ս. Լուսաւորիչ անուն. իցէ թեքեւս սա կոչեցեալն Հրեհրայ վանք՝ ի Տէր Բաղդասարայ Հասան Ջալաբեան, յանուն Ս. Գրիգորիսի՝ ըստ արձանագրին, զորոյ զնըշխարս Պետրոս կաթողիկոս ամփոփէ այսր ձեռամբ Բարսղի Ամարասայ եպիսկոպոսի՝ գործակցի շինութեան անկեղեցւոյն, որպէս աւասէն. զհամաւն Աստուծոյ, եւ Պետրոս կաթողիկոս արքայ աթոռոյս Գանձասարայ, որ նորոգեալ տուրք աթոռս Ամրսա արհեսպիսկոպոսի Պրտեղ, որ է նահանգի Վարանդու եւ Քոչիղու. քանզի փոեւեկտեալ եւ պատառեալ էին վիճակը սորին, արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց սորին. իսկ մեք զցանկն հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք եւ առաջնորդ կարգեցաք զսիրելի աշակերտն մեր զՏէր Բարսեղ արհեսպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի ի հովարան Ամարասա, զոր եւ շինեալ վատարեաց ըստ մերոց հրամանացն, ով (?) այսու ի տաւնս յայլաիւրպութեանն Քրիստոսի. եւ օրհնեցաք

105. ԱՐԲԱՀԱՄ ԿԹՂ. ԿՐԵՏԱՑԻ, Պատմագրութիւն անցիցմ իւրոց եւ Նատր-Շահիմ Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 74:

ծղ. Այս փոքրիկ մանրամասնութեան աղբիւրը Ալիշան նշած է «Մեղու, ԻԲ, 70»:

ղսուրբ տաճարս անուանելով զայս սուրբ Գրիգորիս . ի նշխարս սըրբոյն Գրիգորիսի բերեալ ամփոփեցաք աստ ի յերկիրս Վարանտու եւ Գոշլիդու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի. ով ոք զայս վիճակս բաժանեալ եւ զոք նստուցանել կամի այլ տեղի, եթէ կաթորելոս իցէ կամ եպիսկոպոս կամ մէշիք, Տէր զայնպիսիսն նշովեալ եղիցի ԳձԺԸ հարապետացն եւ խաչահանուացն դասեսցի, Յուդայի մասնակից լինիցի: Այս կտակս եւ արձանագիրս արարի՝ յաւիտեանս յաւիտեանից մնա: Ես Գրիգոր վարդապետս գրեցի ՌՃՀԹ ԹՎԼԻԱ»:

162. Յերի սոցա յարեամտից Գարաքէնտի եւ Ընջուի՝ գիւղք են էշան, ձիմկաս, Գանարցա (?), Գարատաղլը, Զարքաս, Գաշի, Մաշատ, Բարիմ-էէմտ, Խոտ, Սիսմիխ՝ մերձ ի Շուշի յարեակիցն . ի հարաւոյ նորա՝ Գարապուլաք. եւ ի սորա հարաւոյ՝ Մաշամատ, եւ յերից՝ Սարգիսաշէմ, որ հայ անուամբն հետաքննութեան քննարկի: Յարեակից սոցա, յահելէ Գէնտիլան գետոյ, որ արեւելագոյնն քննարկի գետոց յարեակից իջելոց յերասխ, կայ Զամախ-օղլում կամ Աֆ-օղլում գետուան եւ բերդ, ի վերայ արքունի ճանապարհի, որ յերասխայ եւ ի Սիւնեաց՝ տանի ի Գանձակ, թերեւս գլխաւոր տեղի էր սա Դիզակայ, անջրպետելոյ ի Վառանդայ Կերպրանաճիկ պարու լեռանց յարեամտից յայս սահմանս, յորոյ հիւսիսային ստորոտս նըշանակին Սալման, եւ յարեամտակողմն Թագալարդ գիւղ: Ի հարաւայնոսն՝ Թախ, Թրախթիխ (Դրախտիկ?): Յորոց երկց ամբառնայ Տախդա-տիւզ-թէփէ լեռուն, որոյ անուն բերէ մերձաւորութիւն ընդ Դիզակայտ լեռին, որ եւ ի կողմանս յայտարի վկայի լինել ի նախնեաց եւ ի նորոց, այլ որոշակի ոչ նշանակին գիւղքն. եւ եթէ յիշեալս լեռուն չէ՝ թերեւս Գիրէջն իցէ յարեամտակողմն, կամ Զիարէդ ի հարաւակողմն, բարձր եւ գեղեցիկ եւ ծաղկապսակ լեռուն՝ ըստ Զալալեան Սարգսի:

163. Յայս լեռն ապաւինեալ Մովսէս, Դանիէլ եւ Եղիա, որդիք Սանեսանայ Մողքթաց արքայի, այն որ Կտն տպանանել զՍուրբ Գրիգորիս, աշակերտեալք սմա, եւ որպէս թուի՝ զհետ նշխարացն երեալք Քեւ 3870 այր ընդ նոսա, ամենեքեան սոքա ի լեռն Դիզափայտ առապարեալ խոտաբուտ քննօք, որոց գլինի երեալ արիւնարբուն Սանեսան, ի սուր սուսերի արկ գնտա ի ԻԹ (29) Նաւասարդի¹⁰⁶: Յորոց վերայ շինեցաւ կատարդ վանքն միայնակեցաց: Այս գլխեալ անկան եւ որդիք Թէոփիլոսի Հոնաց զօրավարի հաւատացելոյ յԱստղաբուրն, Մովսէս եւ Երանոցիս՝ երեսուն ընկերօքն, Քեւ զօրօք իւրեանց ի մեծ լեռնն որ կոչի Դիզափայտ. եւ առաքեաց բարբարոս ար-

քայն բաղում զօրս զինի, ևս հասնալ ևրտորենցին առ հասարակ վասն Քրիստոսի հաւատոցն, եւ վրեւտեալ ի վերայ միմեանց ալրեցին զամենեանս՝ հանդերձ միայնակեցօքն ուր անդ էին։ Եւ կոչեցաւ անուն լեւրինն Դիզափայտ՝ մինչեւ ցայօր։ Եւ մատարի սոն սրբոցս յԱրեգի իր (Վամ իւ) եւ Մարտի 30» (Վամ 29)¹⁰⁷։ Եւ ըստ այլում տօնագրողի. «Յետ ժամանակաց միայնակեացք տմանք արք ճշնաւորք՝ եւ կեալք բնակեցան անդ, եւ արարին իւրեանց վասն զտեղին, ևս նորա եւս կատարեցան սրով յաղգէն Տաճկաց՝ վասն ի Քրիստոս հաւատոցն»։ Ե՛րբ այս նահատակութիւն՝ ոչ է յայտ։ Իսկ նշխարք սրբութն առ Վաչագանաւ յարմեցան՝ ըստ Աղուանից պատմիչին, ևս ի վրն Զ դարու Քի թշնամեաց հրդեհեցան վկայարանն ի Դիզափայտ լեւրինն ի Կատարոյ վանքն»¹⁰⁸։

164. Ի տահման լեւրինս ցուցանէ պատմիչն լինել եւ զ«առողջարան վայրս Կաղսեղու, ի Միսնաց տոհմի»¹⁰⁹, ուր յամին 552-3 յարմեցան վեհկի ումեմն անապատականի լինել նշխարք՝ բաղում սրբոց, է՛ր ուր անդ նահատակեալք եւ է՛ր ուր ալլուստ լեւրեալք։ Եւ նորա հրամանաւ Աբասայ կաթողիկոսի եւ գործարկութեամբ Աբասայ Մովսիսից երիցու եւ Տիրիթայ օր Յովհաննու վանից, Դանիէլի Տրիոյ քահանայի, ևս այլոց բաղումութեան հաւատացեալոց՝ զնացեալ բրեցին զնշանակեալն ի տեսեան վայր, «եւ յարմեցաւ ծածկեալ դանձն... ամփոփեցին զնշխարսն ի պատուական ինչ տեղիս, ևս իւրաքանչիւրոցն առեալ մասն, զմեծապետնն պարփակեալ Դանիէլ քահանայ, ի պղվաղակի հասանէր մեծարդի ընծայիւքն առ հայրապետն Աբաս... ևս զնէ ի մաքրագոցն արկեղոս»¹¹⁰։ Զայստիկ յիշատակս գրեաց ժամանակակից եւ վկայ իրացն Անդրիանէ, յորմէ առեալ Կաղանկատեցուցն և յիւրումն հիւսեալ է պատմաբանութեան։ Իսկ սուրբք որոց յարմեցանն նշխարք՝ ան Ստեփանոս, Նախապկայն, Թէոդորոս, Վարոս, Մամաս, Մար Սարգիս, Գէորգ, Կողմաս եւ Դամիանոս, մասն ի Ս. Քառասնիցն, Պողոսիկ ոմն եւ Բասիլա խաչնալք, եւ մասն ի Լեւնարար խաչափայտին։

165. Ի հարաւոյ պարու լեւրանցդ եւ Զէրէքէն գետոյ՝ նշանաւոր տեղի ի լեւնասահման գաւառի է Թուղ գիւղաքաղաք, որպէս նշանակի յաշխարհացոյցս, զոր Տող կոչէ Աբրահամ Գ. կաթողիկոս¹¹¹, ուր

107. Այս մէջբերումը Ալիշան քաղած ըլլալու է ձեռագիր Յայսմաւուրքէ մը։

108. ԿԼԿԱ, էջ 119։

109. ԱՅԴ, էջ 121։

110. ԱՅԴ, էջ 121-122։

111. ԱՐԲԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՅԻ, էջ 73։

եկաց աւուրս ինչ ընդ Ներսիսի կաթողիկոսի Արուանից՝ ի դարձին իւրում ի Մուղանայ եւ ի տեսութենէ Նաւրըշահի, յամին 1736:

Յարեւմտից աւանիս նշանակի այլ գիւղ համանուն, ըստ այլում տախտակի թում, յորոյ յարեւմտից հիւսիսոյ հարկ է լինել Հատրու գեղջ, ընդ որ փանց կաթողիկոսն երեւալ ի Տողայ, եւ է արդ գլխաւոր հայաբնակ գիւղորայից, յորս միահամուռ 500 տունք են սոցածն:

Ի հարաւոյ՝ Աթալուք, Մուխրանէս. յարեւելից՝ Գըզըլ-գըշլա, Գարադախ, Ձերակուս, Ծիկուրի, յորոց հարաւոյ ձգի միւս եւս բազուկ լերանց յարեւելս, ոստս ընդ հարաւ արձակեալ, յորոց իջանեն դետտիք յերասիս: Ի ձորահովիտս նոցա նշանակին գետք՝ Թակասիք (?), յորոյ յելից հարաւոյ նշանակի մենաստան մի Վամֆ, նշանակեալ ի տախտակի, եւ յայլում՝ Սուրք-Շիհիֆ (?) մենաստան. արդեօք Շուփիադիշ (?): Յելից հիւսիսոյ նորա՝ Գարկա-պազար, եւ բացադոյն յարեւելս առ Քէնտիլանաւ՝ Ձուվար, Ապտիւռախման-բէկլու: Ի հարաւոյ վանացն՝ Սարանըլ, Պալեանդ, Սիւլէյմանլը, Բիրբանկ, եւ ի սորա հարաւոյ՝ Տաշ-ֆէսէմ, Կորավլը, եւ յարեւմտից կուսէ՝ Զանգիւր (?), Մեմֆիւտերէ, Տաշպաշը, Գարաֆօլ: Ի սոցա եւս հարաւոյ միջնասահման ընդ Թուղ եւ ընդ Երասիս, եւ ի վերայ ճանապարհի նոցին՝ Ճիպլայիլ, մաքթարան եւ տեղի պահպանութեան Ռուսաց:

Աստ, ըստ աշխարհացոցաց, սպառին ոստք լերանց Արցախոյ, յորոց ստորոտս յարեւմտաւորդմն մերձ ի Սիւնիս՝ Թումանս գիւղ: Աստի ցերասիս՝ բլուրք եւեթ ամբառնան ի լայնածաւալ դաշտին, զոր հատանէ Երասիս՝ իջեալ ի Սիւնեաց: Ի դաշտավայրի աստ սակաւք միայն նշանակին շէնք բացատք, որպէս Քովտերէ, Շախպէկի, Իւկէր, Խարիսիս՝ առ Քօզլու գետով:

166. Յե՞րբ մինչեւ յափունս Երասիսայ ձգէին սահմանք Արցախոյ, ոչ գիտեմ. բայց առանց երկբայութեան է Առանայ նորոգողի իշխանութեան Աղուանից, յաւուրս Վարդաշախայ տիրել ցայս վայր, իսկ յետոյ տէրանց Փայտակարան աշխարհի յերեւի արկեալ զձեռն իւրեանց ի սմա, եւ ապա յԱտրպատականացն նուաճեալ, զոր այլում տեղուոյ թողեալ քննել, նշանակեցուք ի ծայրս Արցախական կողմանց եւ բնիկ արեւելից Հայոց զգեօղս կամ զչէնա ինչ՝ յեզեր մեծի դետոյն Երասիսայ, որչափ ինչ յաշխարհացոցս գտանեմք, սկսեալ յարեւելից, յորոց եւ շատք ամբողջ կամ զօրանիստք են Ռուսաց՝ ի պահպանութիւն սահմանաց Պարսից, զոր դետն անջրպետէ:

Առ խառնորով Քէնտիլանայ յերասիս՝ Պէյսամլը, Կիւղանլը, Ըշըզլը: Առ Գուրուզայիւ՝ Պէկմէմնի գիւղք եւ ամբողջ. առ Զէրէքէ-

ծն. ՏԵՍ ծանօթութեան թիւ ժոյ:

նիւ՝ Պապի զիւղ եւ ամբողջ առ Քօղիուիւ՝ Միբգա-մէխդուլի բերդ. առ այլով զեռակաւ յեւս արեւմտակողմն՝ Մարիլեան բերդ: Ի սորա մտից մի ըստ միովէ ընդ կողմն Սիւնեաց գնալով՝ Աստալ, Սրմալը, Շաե-չիմար, Սափար, Մէմտաճիլս, Էշէկ-մէյտան, Խիւտաֆէրիյն, Ալիմախլը, մերձ ի բերինս անջրպետս Հազարի գետոյ եւ Սիւնեաց:

Առ Խիւտաֆէրիյնաւ կայ անուանի կամուրջ անցից ընդ Առան եւ ընդ Ատրպատական՝ 12 հաստակառոյց կամարօք, յորոց զերիս քակեալ իպրահիմ խան Գարապաղու եւ նորոգեցին Ռուսք: Եւ առ նովաւ Առաքելիս զիւղ Հայոց եւ մաքրատուն: Հօօր շինուած կամբըրիս եւ պատուականութիւնն յանցս կարաւանաց՝ ընծայեցին նմա ի Պարսից զանունդ այդ՝ որ նշանակէ Աստուածաստեղծ:

(Շար. 2)

Հ. ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ